

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Bahar/Spring, 2021, 8 (1), 277-308

İBNÜ'L-VERDÎ'DEN 'İDİZÂDE'YE MAKÂMELERDE VEBA ALGISI

Current The Perception Of Plague İn Maqamat From Ibn Al-Wardi To 'İdizade

Mehmet Faruk ÇİFÇİ

Dr. Öğrt. Üyesi, Bolu AİBÜ İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belegatı Anabilim Dalı, e-Mail: mehmetfarukcifci@ibu.edu.tr Orcid No: 0000-0002-5078-6262

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 11/04/2021
Kabul Tarihi / Accepted: 19/06/2021
Yayın Tarihi / Published: 30/06/2021
Cilt / Volume: 8
Sayı / Issue: 1
Sayfa / Pages: 277-308

Atıf / Cite as: Korkut, Ramazan. "İbnü'l-Verdî'den 'İdizâde'ye Makâmelerde Veba Algısı" [Current The Perception Of Plague İn Maqamat From Ibn Al-Wardi To 'İdizade]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 8/1 (2021), 277-308.

Doi No: <https://www.doi.org/10.17859/pauifd.913179>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, *iThenticate* intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with *iThenticate* plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 8 (1) 2021: 277-308
İBNÜ'L-VERDÎ'DEN 'İDİZÂDE'YE MAKÂMELERDE VEBA ALGISI*

Mehmet Faruk ÇİFÇİ**

Öz

Veba, yaşadıkları coğrafya itibarıyla Müslümanların sık karşılaştığı bir hastalıktır. Bu yüzden İslâm uleması vebayı farklı yönlerden ele alan birçok eser kaleme almıştır. Bunlardan bazıları makâme tabir edilen tarzda olup vebayı edebî bir dille ve genellikle bir kurgu içinde aktarmaktadır. Bu makalede, bahsi geçen yapıtlar bütüncül bir yaklaşımla ele alınmış ortak noktalar ve müelliflerinin veba algıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Öte yandan vebayı konu edinen ilmî risâlelerin makâmelerle olan etkileşimleri de incelenmiştir. Bu anlamda mezkûr eserlerden hareketle yüzyıllar öncesinde yaşanan salgın dönemleriyle günümüz arasında bağlantılar kurulmak istenmiş ve elinizdeki çalışma dünyanın COVID-19 ile mücadele ettiği bu süreçte, geçmişteki yaşanmışlıkların kültürel ve edebi tezahürlerini yansıtmaları bakımından entelektüel camianın ilgisine sunulmuştur. Özellikle, makâmelerin İslam dünyasında geçmiş dönemde yaşanan veba tecrübelerini resmetmeleri günümüz Müslümanları açısından kayda değer görülmüştür. Çalışmada, 'İdizâde'nin Ayasofya makâmesi üzerinde özellikle durulmuştur. Çünkü anadili Türkçe olan bir Osmanlı âliminin makâme türünün zirve isimlerinden olan Harîrî'ye öykünmesi kanaatimizce kıymetlidir. Ayrıca bu makâme diğerlerinden farklı olarak klasik tarzı yansıtmaları ve 18. yüzyıl başlarında İstanbul'daki veba algısına ve İstanbul hayatına ışık tutmaları yönüyle sağlık, ilim ve kültür tarihimiz açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Makâme, Veba, COVID-19, 'İdizâde, Ayasofya Makâmesi

The Perception Of Plague İn Maqamat From Ibn Al-Wardi To 'İdizade

Abstract

Plague is a disease that Muslims frequently encounter due to the geography they live in. For this reason, Islamic scholars wrote many works dealing with plague from different aspects. Some of these are in the style called maqama, and they convey the plague in a literary language, usually in a fiction. In this article, the aforementioned works are handled with a holistic approach, and the common points and the plague perceptions of their authors are tried to be determined. On the other hand, the interaction of scientific treatises on plague with maqamat was also examined. In this sense, based on the aforementioned works, it was aimed to establish connections between the epidemic periods experienced centuries ago and the present and the study in your hand was presented to the attention of the intellectual community in terms of reflecting the cultural and literary manifestations of past experiences in this process in which the world struggled with COVID-19. In particular, it is noteworthy for today's Muslims that

* Makalenin *Etik Kurul İzni* gerektirecek herhangi bir unsur içermediğine dair yazarın yazılı beyanı bulunmaktadır.

** Dr. Öğrt. Üyesi, Bolu AİBÜ İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belegatı Anabilim Dalı, e-Mail: mehmetfarukcifci@ibu.edu.tr Orcid No: 0000-0002-5078-6262

the maqamat depicts the plague experiences of the Islamic world in the past. In the study, particular emphasis was placed on the Maqama of Ayasofya for İdizâde. Because it is valuable in our opinion that an Ottoman scholar whose native language is Turkish tries to resemble Hariri, one of the important names of maqâma type. In addition, this maqama is important in terms of our health, science and cultural history as it reflects the classical style and sheds light on the perception of plague and life in Istanbul at the beginning of the 18th century.

Keywords: Maqama, Plague, COVID-19, İdizâde, al-Maqama al-Ayasofya

Structured Abstract: Plague is a common disease faced by Muslims in terms of the geography in which they live. For this reason, the Islamic ulema has written many works that address the plague in different ways. Because the plague is a disease, it concerns doctors, hadith scholars because it takes place in hadith-i-sharifs, and scholars who are engaged in both the science of words and the debate about whether to enter the plague. And while historians recorded the events of the plague, literary writers used literary arts to paper the sad and dramatic landscapes they witnessed. For example, Ibn al-Wardî, who died due to the plague he was the subject of, is one of them. The beliefs that the invisible forces such as jinn were effective in the emergence of the plague also included the ulama who were skilled in the secret sciences.

Ibn Hajar, Mar'î Ibn Yûsuf, Bayluni, Jamâlüddin b. Yûsuf, İdris Bidlisî, Abd al-Rahman el-Bistâmî, Tasköprizâde, Kamal Pashazade and Hamdan b. Uthman was examining the plague within the framework of Islamic sciences, İlyas al-Yahudî b. Abraham al-İsbânî is one of the scholars who examined the plague through the eyes of a doctor. However, a separate place should be reserved for Tasköprizâde here. Because he tried to look at the plague issue through the eyes of physicians as well as being an Islamic scholar. Namely, he mentions that this illness can have both material and spiritual causes. Because he thinks that there is a connection between the fear of the soul and the trembling of the body, as well as that a blow affecting the soul can appear in the body in the form of plague. Therefore, those who attribute illness to jinn and those who attribute the deterioration of the weather should respect each other.

In addition to these, a small number of works that convey the plague in literary language and shed light on the history while doing so were also written. These are works produced in the literary genre called maqâma.

The main subject of this study is to determine how the plague is reflected in the style of maqâma. The reason for choosing such an issue is that the maqâma style is more critical of social events, in this respect, they reveal the past experiences about the plague, the mistakes that are thought to have caused the plague, and they witness the attitude of the people during the plague periods. In this sense, the examination of the relevant articles will help to establish a connection between the current COVID-19 epidemic and those days. However, all of the authors who deal with the plague in their writings are also Islamic scholars. For this reason, it was necessary to examine the scientific treatises written about the plague in order to better analyze their attitudes in the maqamat. In the study, the prominent aspects of the mentioned treatises were also pointed out, and when necessary, the articles and the views in the treatises were compared. In addition, it was tried to be determined whether these articles reflect the style of maqâma or not. One of the most striking points in the treatises written about the plague is the effort to prove that 'plague' and 'taun' are different things. The reason for this is that it is stated in the hadith that taun cannot enter Madinah. For this reason, even though plague and taun are used interchangeably through metaphors, the ulema has come to the view that plague is a weather-changing state of corruption, and that taun is a kind of blow, a calamity that has been inflicted on people by jinn. For, it is mentioned in the plague tracts that the ulema can cause plague not only by jinn but also by such spiritual beings. As such, plagues have been attributed to reasons such as moral collapse and especially the increase in prostitution.

Some reflections of this thought of the ulama have been determined in the articles. For example, in the maqâma of Ibn al-Wardi and al-Suyuti, it is stated that during the plague, people turned to prayer, repentance and good deeds that they postponed. Umer al-Zajjâl, on the other hand, discusses the religious dimension of escaping from the plague in his article, which he fictionalized with the art of diagnosis. He tries to prove that the hadith-i sharif on the subject expresses guidance, not forbidden.

There is only one cause of plague in the maqama of İdzâde and that is the spread of prostitution. Therefore, people pray collectively and are invited to repent in order to get rid of this misfortune. As a matter of fact, there is information that some people were exiled due to the connections established between prostitution and plague in the Ottoman period. In addition, in the writing of İdzâde, the thing that heals the people of the household of the plague is the amulet-like papers. Because, in the treatises that talk about the plague, information about the examples of papers on which numbers and prayers are written and how to use them have been seen frequently. Again, in this article, the income imbalance between the social classes living in Istanbul is revealed. Because, on the one hand, there are foreign merchants who live a prosperous life with their spouses and friends in the mansions on the Bosphorus, and on the other hand, there are poor people who fall asleep while thinking about what to feed their family. Although this maqâma consists of a fiction, it is a well-known fact that it reflects the society in which the writer ultimately lives.

In the maqamat, it is seen that the epidemic decreased from time to time, could change direction and exhibit effects that it had not shown before, similar to today's. This information is perhaps suitable to be understood as the event, which is called mutation today, also took place at that time.

Finally, it should be stated that only İdzâde's Hagia Sophia maqâme can be regarded as an example of the type of maqâme in the classical sense. Apart from this, the maqamas belonging to Ibn al-Wardi, Umar al-Zajjâl and Suyûtî were accepted as maqâma based on the arts, style and educational features they used. However, they are far from the classical maqama style, which is an imaginary narrator, a hero and a story that impresses people with his eloquent speech and tries to get their money.

Keywords: Maqama, Plague, COVID-19, İdzâde, al-Maqama al-Ayasofya

GİRİŞ

İnsanoğlunun eski çağlardan beri yüzleştiği en büyük sıkıntılardan biri veba ya da tâun olarak isimlendirilen hastalıktır. M.Ö. 10. yüzyıldan itibaren Çin ve Hindistan'da vebanın varlığı bilinmektedir.¹ Hz. Ömer zamanında yaşanan Amvas vebasında ve 69/688 yılında Basra'da üç gün devam eden Cârif Tâunu'nda binlerce kişinin hayatını kaybetmesi² İslâm dünyasının vebayla çok erken bir dönemde tanışmasına yol açmıştır.

İbn Sînâ vebayı havanın cevherindeki bir bozulma olarak görür. Cevherden maksadı atmosferi oluşturan tüm unsurlardır.³ İbnü'n-Nefis (ö. 687/1288)⁴ ve Dâvud

¹ Yıldırım, Salgınlar, 423'ten naklen Nalan Turna, "İstanbul'un Veba İle İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum Ve Ekonomi", *Studies of the Ottoman Domain* 1/1 (Ağustos 2011), 5.

² Nühket Varlık, "Tâun", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/175.

³ Ebû Ali el-Huseyn b. Ali b. Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıb*, thk. Muhammed Ali ed-Dannâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999), 1/125.

⁴ Hakkında bk. Esin Kâhya, "İbnü'n-Nefis", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/173-176.

el-Antâkî (1008/1599)⁵ gibi hekimlerin de vebayı cesetler, gazlar, bozulmuş sular ve bazı gezegenlerin bir araya gelmesi gibi sebeplere bağladıkları görülür.⁶ Ancak hekimlerin bu tavrının ulema tarafından -birinci bölümde aktarılacağı üzere- tasvip edilmediği anlaşılmaktadır.⁷ Zira onlara göre veba ve tâun birbiri yerine kullanılıyor olsa da veba havayı değiştiren bir bozulma hâli, tâun ise insanlara cinlerden gelen bir tür darbe, bir musibettir. Hadiste geçen “O, cin düşmanlarınızdan gelen bir çarpma/vuruştur.” şeklindeki ifadeler de bu mânâyı desteklemektedir.⁸ ‘Rimâhu’l-cinn’ tabirinin tâun için kullanılması da⁹ bu kabilden olsa gerektir.

İslâm âlimlerinin veba ve tâun ayrımı üzerinde hususiyetle durmalarının sebebinin tâun ve Deccâl’in Medine’ye giremeyeceğine dair hadis¹⁰ olduğu anlaşılmaktadır.¹¹ Zira Medîne’de veba görülmüştür. Bu yüzden kaynaklarda ‘her tâun vebadır fakat her veba tâun değildir’ şeklinde bir anlayış geliştirilmiş, vebanın tâuna göre daha genel bir isim olduğu görüşü öne çıkmıştır.¹²

Yakın dönemlere kadar sebebi net olarak anlaşılamayan bu hastalık hakkında çok sayıda eser yazılmıştır. Çünkü veba, bir hastalık olması yönüyle tabiileri, hadislerde geçmesi sebebiyle muhaddisleri, vebalı yere girilip girilmeyeceği tartışması dolayısıyla hem fıkıh hem de kelim âlimlerini ilgilendirmiştir. Tarihçiler bu olayları kayda alırken, edebiyatçılar şahit oldukları manzaraları edebî sanatlarla kâğıda aktarmışlardır. Vebanın ortaya çıkmasında cinler gibi görünmeyen güçlerin tesirli olduğuna dair kanaatler gizli ilimlerde mahir olan ulemayı da işin içine katmıştır.

Tespit edilebildiği kadarıyla vebaya edebî açıdan yaklaşan teliflerin sayısı diğerlerine nazaran oldukça azdır ve bunlar mâkâme tarzında yazılmıştır.

⁵ Detaylı bilgi için bk. Ayşegül Demirhan Erdemir, “Dâvûd-i Antâkî”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994) 9/26-27.

⁶ Muhammed Murtazâ el-Huseynî ez-Zebîdî, “vebe”, *Tâcü’l-‘arûs* (Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, ts.), 1/478.

⁷ Bk. Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Abdulhâdî, *Fünûnü’l-münûn fi’l-vebâi ve’t-tâ’un* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3591), 28a; Taşköprizâde İsmüddin Ahmed b. Mustafa, *Risâletü’s-şifâ’ li edvâi’l-vebâ’* (Kahire: Matbaatü’l-Vehbiyye, 1292), 40; Mer’î b. Yûsuf el-Hanbelî, *Tahkîku’z-zunûn bi ahbâri’t-tâ’un* (İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, O.E. 736), 6b.

⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Bezlü’l-mâ’un fi fadli’t-tâ’un*, thk. Ahmed İsmâ Abdulkadir el-Kâtip (Riyâd: Dârü’l-Âsîma, ts.), 137; Zebîdî, “ta’n”, 1/479.

⁹ Zebîdî, “rumh”, 6/404.

¹⁰ Ebü’l-‘Abbâs Ahmed ez-Zebîdî, *et-Tecrîdü’s-sarîh li ehâdîsi’l-Câmi’i’s-sahîh Muhtasarı Sahîhi’l-Buhârî*, thk. İmâd Âmir (Kahire: Dârü’l-Hadîs, 2005/1425), 229 (No. 913).

¹¹ *Fünûnü’l-münûn*’da buna işaret edilmektedir. Bk. Cemâlüddîn b. Yûsuf, *Fünûnü’l-münûn* (Fatih, 3591), 8a. Esere <https://www.alukah.net/manu/files/manuscript9707/fanuna-almanun.pdf> linkinden ulaşılmıştır. Nüshada eserin yukarıda aktarılan kütüphane ve numaraya kaydı bulunmaktadır.

¹² İbn Hacer el-Askalânî, *Bezlü’l-mâ’un*, thk. Ahmed İsmâ, 102-104; Cemâlüddîn b. Yûsuf, *Fünûnü’l-münûn* (Fatih, 3591), 7a-8b; Taşköprizâde, *Risâletü’s-şifâ’*, 22; Mer’î b. Yûsuf, *Tahkîku’z-zunûn* (İBB Atatürk Kitaplığı, O.E. 736) 5a-7a.

Makâmât, "hayalî bir kahramanın başından geçen olayların hayalî bir hikâyeci tarafından dile getirildiği kısa hikâyeler serisinden meydana gelen edebî tür" olarak tarif edilmektedir.¹³ Emevîler döneminde zâhitlerin yöneticilerin huzurunda nasihat kabilinden yaptıkları; âyet, hadis, şiir ve atasözleriyle süsledikleri huzur konuşmaları mahiyetindeyken daha sonra hitabe özelliğini kaybedip, eğitici ve eğlendirici "dilenci hitabeleri" hüviyetine bürünen makâmenin bu şekliyle ilk örneğini Bedî'üzzamân el-Hemedânî (öl. 398/1008) vermiştir. Nitekim bu makâmeler için el-Makâmâtü'l-fenniyye ya da el-Makâmâtü'l-Bedî'iyye tabiri kullanılmaktadır.¹⁴ İlerleyen dönemde başta Harîrî (öl. 516/1122) olmak üzere birçok edip bu türün temsilcisi olmuştur.¹⁵ Ancak ileride bahsedileceği üzere bu tarzın dışına çıkanlar da olmuştur.

Bu edebî yapıtların konuları arasında veba da vardır. Veba makâmeleri Arap dilinin inceliklerini sergilemeye çalışmak yanında, insanoğlunu aciz bırakan salgınları farklı açılardan tasvir etmektedirler. Bu yönüyle mezkûr eserlerin dünyanın COVID-19 ile mücadele ettiği bu dönemde akademik bir çalışmaya konu edinilmesinin ilgi uyandıracığı düşünülmüştür.

İfade edilmelidir ki bu çalışmanın planlandığı ve hazırlandığı yaklaşık bir yıllık süreçte ülkemizde veba makâmeleri hakkında akademik çalışmalar yapılmıştır.¹⁶ İncelediğimiz kadarıyla bu çalışmalar makâmeleri müstakilen ve detaylı olarak, edebî tahlil ve muhteva analizi bağlamında ele almıştır. Bizim çalışmamızda ise sadece makâmeler değil veba hakkında yazılmış ilmî risâleler de tetkik edilerek konu daha etraflı incelenmeye çalışılmış ayrıca makâmeler birbiriyle mukayese edilmiştir. Bu yolla edebî eserlerle ilmî eserlerin konuya yaklaşımları arasındaki benzerlikler ve farklar tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu makâmeler üzerinden Müslümanların veba algısı tespit edilmeye çalışılmış, günümüzle makâmelerin yazıldığı dönemler arasında bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Mamafih yeri geldikçe bahsi geçen çalışmalara ve daha öncesinde Arap dünyasında yazılan makalelere atıf yapılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde ilk olarak veba hakkında Arapça olarak telif edilen ilmî eserler ve muhtevaları aktarılmış, daha sonra İbnü'l-Verdî (öl. 749/1349), Ömer ez-Zeccâl (844/1440'ta hayatta) ve Süyûtî'ye (öl. 911/1505) ait makâmeler

¹³ Erol Ayyıldız, "Makâme", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/417.

¹⁴ Yûsuf Nûr 'Avad, *Fennü'l-Makâmât beyne'l-meşrık ve'l-mağrib* (Beirut: Dâru'l-Kalem, 1979), 8.

¹⁵ Ayyıldız, "Makâme", 27/417-419.

¹⁶ Bk. Abdullah Kızılcık, "İbn Verdî (749/1349) Ve Tâun Kasidesi", *I. Uluslararası Arap Edebiyatında Salgın E-Sempoziumu "Salgın Edebiyatı"*, ed. Yakup Göçemen (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, Aralık 2020), 1-6. Aynı eser içinde basılan diğer bildiriler ise şöyledir: Salah Jarrâr, "Kırâatün fi makâmeti'l-vebâ' li Ebî Ali Ömer ez-Zeccâl el-Mâlikî (v. ba'de 844 h.)", 7-19; Abdulrahman Challar "İbnü'l-Verdî'nin Şiirinde Taun Yankısı", 202-216; Ahmad Ali el-Yusuf, "el-Vebâ' fi'n-nesri'l-'Arabî: Fennü'l-makâme nemûzecen (el-Makâmetü'd-dürriyye fi'l-vebâ')", 225-241. Ayrıca bkz. Hasan Çetinel-Ramy Mahmoud, "Arap Edebiyatında Eğitici Bir Edebî Tür Olarak Makâme ve İbnü'l Verdî'den Salgın Dönemlerine Ait Bir Örnek", *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 3/1 (Temmuz 2020), 47-83.

incelenmiş, bu makâmelerde vebanın hangi yönü üzerinde durdukları, nelere dikkat çektikleri ve olaylara ne açıdan yaklaştıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. İkinci bölüm ise 'İdîzâde'nin Ayasofya Makâmesi'ne (öl. 1173/1760) tahsis edilmiştir. Zira anadili Türkçe olan bir müellifin Arapça makâmeler yazarak Arap edebiyatının zirve isimlerine öykünmesi önemli bir iddia olsa gerektir. Ayrıca diğer üç makâme Gırnata, Halep ve Kâhire'de görülen vebalardan bahsederken 'İdîzâde'nin makâmesinin İstanbul'da yaşanan bir vebayı konu edinmesi, bu anlamda 18. yüzyılın başlarında İstanbul'un dînî, ilmî, siyâsî, sosyal ve ekonomik hayatına dair manzaralar sunması kültür tarihimiz açısından önemli görülmüştür.

1. Veba Risâleleri ve Makâme Türünde Veba

Bu kısımda -modern dönem dışarıda tutulmak kaydıyla- vebayı herhangi bir yönüyle ele alan Arapça eserlerden bahsedilecektir. Çünkü İslâm ulemasının vebaya yaklaşımını ve makâmelerdeki veba algısıyla bunlar arasında ne tür benzerlikler ve farklar olduğunu tespit için yüzeysel de olsa böyle bir incelemeye gerek görülmüştür. Bu anlamda burada sadece içeriğini inceleyebildiğimiz¹⁷ eserlere yer verilecektir.¹⁸

1.1. Veba Risâleleri

İbn Hacer (ö. 852/1449) *Bezlü'l-mâ'ûn*'da, dönemine ulaşan birçok bilgiyi sistemli bir şekilde aktarmaktadır. 819/1416-1417'de kızları Âliye ve Fâtıma'yı, 833/1429-1430'da da hamile olan en büyük kızı Zeyn Hatun'u tâun sebebiyle kaybetmesinin eseri yazmasında etkili olduğu düşünülmektedir.¹⁹

İbn Hacer'e göre Medine'de görülen hastalıklar tâun değil vebadır. Tâun veba gibi kitlesel ölümlere yol açması sebebiyle mecazen veba olarak isimlendirilmiştir. Bu

¹⁷ Günümüze ulaştığı tespit edilen en eski tarihli eser Tabib İbn Hâtîme el-Endelüsî'nin (öl. 799/1396) *Tahsîlû garadî'l-kâsîd* adlı eseridir. Eser 749/1348 senesinde Meriyye (Almeria) şehrinde yaşanan vebayı konu edinmektedir. Ayrıntı için bkz. İsmail Durmuş, "İbn Hâtîme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/33. Eser Muhammet Hasan tarafından tahkik edilerek *Selâsü resâil Endelüsiyye fî emri't-tâ'ûni'l-cârif* adlı çalışma içinde basılmıştır. Ancak esere ulaşamadığımızı ifade etmek istiyoruz.

¹⁸ Günümüze ulaşmayan veba risâleleri hakkında bk. "Muhammed Hamza Muhammed Salah, *el-Kevârisü't-tabî'iyye fî bilâdi's-Şâm ve Mısır (h. 491-923/ m. 1097-1517)* (Gazze: Câmî'atü'l-İslâmiyye, Külliyyetü'l-Âdâb, Kısmü't-Târîh ve'l-Âsâr, Yüksek Lisans Tezi, 1430/2009), 44,45. Ayrıca İbn Hacer'in *Bezlü'l-mâ'ûn* adlı eserinin muhakkiki Ahmed İsmâ da tespit ettiği eserlere 32-40. sayfalar arasında yer vermiştir.

¹⁹ Naşir Ahmed İsmâ'nın verdiği bu bilgiler için bk. İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 44,45. Ayrıca bk. Kurt, İsmail, "Bezlü'l-mâ'ûn fî fadli't-tâ'ûn Adlı Eser Çerçevesinde Veba Hastalığı". *Akademik-Us* 4/1 (Temmuz 2020), 103-114. İmâm Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *Mâ ravâhu'l-vâ'ûn fî ahbâri't-tâ'ûn* isimli risâlesi bu eserde geçen isnatların ve konu dışında kalan kısımların çıkartılarak özetlendiği bir çalışmadır. Bk. Celâleddîn Abdurahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Mâ ravâhu'l-vâ'ûn fî ahbâri't-tâ'ûn* (Balıkesir: Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, 1171/1), 1b-17b. Fakîh İbn Nuceym'in (öl. 1005/1596) *Risâletün fî mâ zabeta ehlü'n-nakl fî haberi'l-fadl fî hakki't-tâ'ûni ve'l-vebâ'sı (Risâle fî't-tâ'n ve't-tâ'ûn)* ise 950/1543-1544 Mısır vebasından sonra Süyûtî'nin görüşleri ve Nevevî'nin Müslim şerhinden derlenmiştir. Detaylar için bk. Zeynüddîn b. İbrâhîm İbn Nuceym, *Risâle fî't-tâ'n ve't-tâ'ûn* (Riyad: Melik Suûd Üniversitesi Kütüphanesi, 4/217, 5935), 1b-5b.

anlamda her tâun vebadır fakat her veba tâun değildir. Veba tâunu da içine alan daha genel bir hastalıktır. Cemâlüddîn b. Yûsuf (öl. 880/1475), Taşkoprîzâde (öl. 968/1561) ve Mer'î b. Yûsuf (öl. 1033/1624) da aynı düşünceyi savunmuştur.²⁰

İbn Hacer eserinde vebanın havayı değiştiren bir bozulma hâli, tâunun ise insanlara cinlerden gelen bir tür darbe olduğuna dair ayırımın doktorların söyledikleriyle çelişmediğini izah etmeye çalışmıştır. Ona göre veba havanın bozulmasından kaynaklı iken tâun kanın hareketlenmesine, zehirli bir maddeye ya da bu maddenin bir uzva akışı gibi sebeplere bağlanır. Bu anlamda bâtni bir çarpmanın bunlara sebep olması mümkündür.²¹ Ancak Cemâlüddîn b. Yûsuf'un *Fünûnü'l-münûn* adlı eserinde doktorların tâunu havanın fesadına bağlamalarının akla ve nakle açık bir şekilde muhalif olduğu hakkında özel bir fasıl açılmıştır. Ona göre sebep hadislerde geldiği üzere zinanın artması yüzünden Allah'ın cinleri insanlara musallat etmesidir.²²

Mer'î b. Yûsuf el-Hanbelî'nin de benzer bir şekilde tâunu bir azap olarak düşündüğü²³ ve başta İbn Sinâ olmak üzere doktorların havanın fesadı sebebiyle tâunun ortaya çıktığı görüşünü kabul etmediği²⁴ anlaşılmaktadır. Ona göre tâun vebadan daha genel olup²⁵ cin ve ruhlar gibi görünmeyen varlıkların vücuttaki tesiriyle oluşmaktadır. Dolayısıyla bu hastalığa karşı dua, tazarrû, sadaka ve Kur'ân okumak gibi onlardan daha kuvvetli önlemler alınmalıdır.²⁶

Abdurrahman el-Bistâmî'ye ait olan (öl. 858/1454) *Vasfu'd-devâ'* adlı eser tâunla ilgili hadisleri; harflerin, dua ve âyetlerin esrarını,²⁷ bitkilerin ve hayvanî gıdaların faydalarını, madenleri, tılsımları ve bunların ne şekilde kullanılacağı, nereye yazılacağı, kaç defa okunacağı ve evin ya da vücudun neresine konulacağı gibi konuları içeren bir çalışmadır.²⁸ İbnü'l-Beylûnî'nin (öl. 1085/1674) *Hulâsatu mâ yuhassilü 'aleyhi's-sâ'ûn* adlı eseri de içerik olarak bu esere benzemekle beraber eserde varak 18'den itibaren vebayı engelleyen yiyecek ve içeceklerden, hamamın ve güneşte yürümenin faydasından; rüzgârı içine çekmeme, güreş ve at yarışı gibi ağır sporlardan uzak durma gibi tıbbî önlemlerden bahsedildiği görülmektedir.²⁹

²⁰ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, thk. Ahmed İsmâ, 102-104. Cemâlüddîn b. Yûsuf, *Fünûnü'l-münûn* (Fatih, 3591), 7a-8b; Taşkoprîzâde, *Risâletü's-şifâ'*, 22; Mer'î b. Yûsuf, *Tahkîku'z-zunûn* (İBB Atatürk Kitaplığı, O.E. 736), 5a-7a.

²¹ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, thk. Ahmed İsmâ, 104,105.

²² Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Abdulhâdî, *Fünûnü'l-münûn fi'l-vebâi ve't-tâ'ûn* (Fatih, 3591) 28a.

²³ Mer'î b. Yûsuf, *Tahkîku'z-zunûn* (İBB Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 736), 4a.

²⁴ Mer'î b. Yûsuf, *Tahkîku'z-zunûn* (İBB Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 736), 4a.

²⁵ Mer'î b. Yûsuf, *Tahkîku'z-zunûn* (İBB Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 736), 4b-5a.

²⁶ Mer'î b. Yûsuf, *Tahkîku'z-zunûn* (İBB Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 736), 6b, 7a.

²⁷ Abdurrahman el-Bistâmî, *Vasfû'd-devâ' fi keşfi âfâti'l-vebâ'*, thk. Abdulhamid Salih Hamdân (Paris: Dârü'l-Elifbâ, 1988), 19-23.

²⁸ Bistâmî, *Vasfû'd-devâ'*, thk. Abdulhamid Salih Hamdân, 31-37.

²⁹ Muhammed b. Fethullah b. el-Beylûnî, *Hulâsatu mâ yuhassilü aleyhi's-sâ'ûn fi edviyeti defi'l-vebâi ve't-tâ'ûn* (Riyad: Mektebetü Câmiati Melik Suûd, Kısmü'l-mahtûtât, 1662/4, 5605), 1b-26a.

İdrîs-i Bitlisî'nin (öl. 926/1520) *Risâletü'l-ibâ' 'an mevâkı'i'l-vebâ'sı* vebalı yere girmeyi kaderden kaçmak olarak görenlere karşı bir reddiye mahiyetindedir. Eserde evvela kaza-kader konusuna girilmiş,³⁰ ilerleyen sayfalarda vebanın sebeplerinden bahsedilmiştir. Müellif burada zulmün ve zinanın artmasının vebaya sebep olabileceğine işaret etmekte, ayrıca cinlerden başka mekânları berzah âlemi olan, elinde kılıç ya da mızrak bulunan insan suretine ya da kurbağa, yılan, çekirge ve sinek gibi suretlere girebilen şerir bir ruhanî türün vebanın yayılmasında etkili olabileceğine dikkat çekmektedir.³¹

Kemalpaşazâdenin (öl. 940/1534) *Râhatü'l-ervâh fî def'i âfâti'l-eşbâh* isimli eserinin tesmiyesine bakılırsa onun da vebayı doğaüstü güçlere bağladığı gibi bir izlenim edinilmektedir. Bu risâlede o, vebalı yerden kaçılmasına cevaz vermemekte,³² hastalığının şifası noktasında duaların ve âyetlerin tesir edeceğine inanmakta ve bunların hangi saatlerde ve kaç defa okunacağına dair bilgilere yer vermektedir. Ayrıca nar ve sirke gibi gıdaların ve vebanın çıktığı yerden alınan toprağı suya koyup içmenin faydalı olduğunu söylemektedir.³³

Taşköprîzâde'nin *Risâletü's-şifâ'sı* ise veba sebebiyle ümmetin itikadının bozulmasına engel olmak için yazılmıştır. Zira Taşköprîzâde "el-helâkü bi'l-karâr ve'n-necât bi'l-firâr" sloganıyla ortaya çıkan ve Allah Teâlâ'nın fâil-i muhtâr olduğunu unutan cahil bir güruhtan bahseder ve itikatlarından Allah'a sığınır.³⁴

Ona göre veba ne sadece zinânın yaygınlaşması gibi mânevî, ne de havanın bozulması gibi cismanî sebeplerle izah edilebilecek bir hastalıktır. Çünkü bazen bir hastalığın aynı anda maddî ve mânevî sebepleri olabilir. Sebep maddî ise tabipler, mânevî ise melekût âleminin sırlarına vakıf olan kimseler onu tespit edebilecektir.³⁵

Burada bir hususa dikkat çekilmelidir. Şöyle ki Panzac, Osmanlılar'ın vebaya karşı tavrını ilâhî iradeye boyun eğiş, şehadetle teselli bulma, ender olarak kaçış; bunun yanında da özel dualara ve muskalara başvurma şeklinde özetlemektedir. Taşköprîzâde'nin veba risâlesinden alıntıladığı duaları, âyetlerin mürekkeple fincan ve maşrapa içine yazılarak bunlara konulan suyun içilmesi gibi uygulamalara dair bölümleri de iddialarına destek olmak üzere aktarmaktadır.³⁶ Hâlbuki onun veba

³⁰ İdrîs b. Hüsâmüddîn el-Bitlisi, *Risâletü'l-ibâ' 'an mevâkı'i'l-vebâ'* (Riyad: Mektebetü Melik Abdülaziz el-Âmme, Kısmü'l-Mahtûtât, 513), 2b-4b. Bu nüshada varakların sadece bir yüzünde hat vardır. Bu yüzden ilk varaktaki a yüzüne 1a, ikinci varaktaki b yüzüne 1b şeklinde referans verilmiştir.

³¹ Bitlisi, *Risâletü'l-ibâ'* (Kısmü'l-mahtûtât, 513), 22a.

³² Kemalpaşazâde Şemseddin b. Ahmed, *Risâle fî havâsi def'i'l-vebâ'* (Ankara: Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 5313/14), 66b. Eser ismi kütüphanede bu şekilde kayıtlıdır ancak müellifin verdiği isim bizim yukarıda beyan ettiğimiz şekildedir.

³³ Kemalpaşazâde, *Risâle fî havâsi def'i'l-vebâ'* (Milli Kütüphane Yazmalar, 5313/14), 65b-69a.

³⁴ Taşköprîzâde, *Risâletü's-şifâ'*, 2.

³⁵ Taşköprîzâde, *Risâletü's-şifâ'*, 43, 44, 45.

³⁶ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, çev. Serap Yılmaz, 159-161.

algısı Panzac'ın aktardığı gibi değildir. Mesela o, vebalı yerden kaçmanın nehyi hakkında farklı düşünmektedir.³⁷ Risâlesinde, Panzac'ın dediği gibi dua ve tılsımlara geniş yer verdiği doğrudur. Ancak çözümü sadece dua ve tılsımlarda aradığını söylemek hatalıdır. Çünkü o, vebayı doktorların gözünden de okumaya çalışmakta hatta vebayı sadece cinlere ya da sadece havanın bozulmasına bağlayanların dünyaya tek gözle baktığını söylemektedir.³⁸

İlyâs el-Yehûdî b. İbrahim el-İsbânî'nin (öl. 915/1509'da hayatta) *Micennetü'l-vebâ'sı*³⁹ tüm bu eserlere kıyasla çok farklıdır. Zira o bir din âlimi değil tabiptir. Bu yüzden eser vebanın tamamen maddî sebeplerine ve devasına hasredilmiştir. Müellife göre depremlerde yer altından çıkan kirli gazlar havayı bozarak vebaya sebep olmaktadır. Bu yüzden eser o dönemde yaşanan depremin ardından beklenen vebaya hazırlık mahiyetindedir. Telifin diğer sebebiyse doktorların bu hastalığı yeterince tedavi edememeleridir.⁴⁰ İhsanoğlu, bu tabibin Endülüs'ten İstanbul'a geldikten sonra müslüman olan Abdüsselam el-Mühtedî olduğunu söyler.⁴¹

Hamdân b. Osmân el-Cezâirî (öl. 1261/1845) ise *İthâfü'l-munsıfîn ve'l-üdebâ'* da hastalığı her yönüyle işlemiş, meselelere dîni olduğu kadar bilimsel açıdan da yaklaşmış; tevekkül, vebadan kaçma ve beldelerde karantina merkezleri oluşturma gibi birçok konuya girmiştir.⁴² Örneğin, İstanbul'da karantina için iki mevki

³⁷ Taşkoprîzâde'ye göre kaçışın yasaklanmasının sebebi tıbbî ve insânî kaygılar olabilir. Şöyle ki vebalı yerden kaçış insanı daha da fazla yoracak, bu da bozulan havadan daha çok etkilenmeye sebep olacaktır. İnsânî kaygı ise vebalı yerden kaçıldığında hastaların bakımları ve cenaze işlemleriyle ilgilenen kimsenin kalmayacağı korkusudur. Ancak bunlardan daha önemlisi itikadî sebeptir ki burada problem kaçmanın kaderden kurtulmak gibi bir düşünceyi beraberinde getirecek olmasıdır. Haram olan kişinin "kaçım kurtuldum ya da kaçmadım öldüm" gibi bir düşünceyle takdir-i îlâhîyi yok saymasıdır. Taşkoprîzâde bu olmadıktan sonra vebalı yere girişin de oradan çıkışın da caiz olduğuna dair *el-Hulâsa* ve *Bezzâziyye'*den bir nakle yer verir. Bk. Taşkoprîzâde, *Risâletü's-şifâ'*, 36-37.

³⁸ Ona göre, bedendeki karışımlara tesir eden unsurlar, cismanî ya da ruhanî olabilir ya da aynı anda her ikisinin etkisi de mümkündür. Zira ruhla beden arasındaki kuvvetli bağ ikisinin de birbirinden etkilenmesine neden olur. Örneğin ruh korkunca beden sararır ve titrer, ruh utanınca beden kızarır. Hastalık cismanî ise bunu doktorlar, ruhanî ise bunu Allah'ın izniyle melekût âleminin sırlarına mazhar olanlar bilebilir. Bk. Taşkoprîzâde, *Risâletü's-şifâ'*, 44-46.

³⁹ Eserin incelediğimiz nüshasına archive.org üzerinden erişilebilmektedir ancak bu nüshada eserin hangi kütüphaneden alındığı hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Nüsha için bk. <https://archive.org/details/mijnna.al.taeoun/mode/2up> (Erişim 24 Kasım 2020)

⁴⁰ İlyâs el-Yehûdî b. İbrâhim el-İsbânî, *Micennetü't-tâ'ûn ve'l-vebâ'*, 8a.

⁴¹ Ekmeleddin İhsanoğlu bu şahıs ve eserleri hakkında detaylı bilgiler vermekte, yine Nükhet Varlık onun veba ile ilgili bu eserine atıf yapmaktadır. Bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Endülüs Menşeli Bazı Bilim Adamlarının Osmanlı Bilimine Katkıları", *Belâten* 58 (1994), 568; Nükhet Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, çev. Hazal Yalın (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 286.

⁴² Eserde ele alınan tüm konular içindekiler bölümünde mevcuttur. Bk. Hamdân b. Osmân el-Cezâirî, *İthâfü'l-munsıfîn ve'l-üdebâ'* (İstanbul: 1252)

kurulmasından bahsetmekte, vebayla mücadelede başarılı olan Fransızlar'dan yardım almanın caiz olduğunu anlatmaya çalışmaktadır.⁴³

1.2. Makâmelerde Veba

Çalışmanın bu kısmında vebâ hakkında yazılmış makâmelerden bahsedilecektir. Ancak konuya geçmeden makâmenin temel özelliklerine değinilmesi yerinde olacaktır.

Farklı görüşler olsa da makâme türünün ilk örneği olarak Bedüzzamân el-Hemedânî'nin⁴⁴ (öl. 398/1008) ve bu türün en güzel örneği olarak da Harîrî'nin (ö. 516/1122) Makâmât'ı kabul edilmektedir.⁴⁵ Bu tarzın genel özellikleri sadedinde bir olay etrafında şekillenme, hayalî bir râvisi, konuşmasıyla kendine hayran bırakan, dilenci hüviyetinde hayalî bir kahramanı bulunma, dilin inceliklerini, özellikle dildeki garip kelimeleri öğretmeyi hedefleme, nahiv bilmecelerinden, edebî inceliklerden ve Arap atasözlerinden örnekler vermek suretiyle okuyucuların hoşça vakit geçirmelerini amaçlama gibi unsurlar sayılmaktadır.⁴⁶ Diğer yandan makâmede sanat ve seci aranır. Ancak makâmenin oluşması için kahramanların meçhûl ve tarihî olmaları; ayrıca makâmede bir öğütün bulunması gerekir.⁴⁷ Hikâyeden farkı ise makâmelerde olaydan ziyade dil ve üslûbun ön planda olmasıdır.⁴⁸

Hemedânî'nin makâmelerinde râvi İsa b. Hişâm,⁴⁹ kahraman Ebü'l-Feth el-İskenderî olup bunlar hayalî şahsiyetlerdir.⁵⁰ Söze râvi başlar ve hikâyenin sonlarında râvi, muhatap olduğu meçhûl şahsın İskenderî olduğunu anlar.⁵¹ Bazen de İskenderî râvînin arkadaşıdır.⁵² Bu arkadaş genelde dilenci kılığına girmiş iyi bir hatiptir ve diyarları dolaşıp bu özelliğini kullanarak insanların paralarını almaya çalışır. Bu yüzden makâmelerin isimleri genellikle şehir isimlerinden seçilmiştir. Bir hayvanın, yemeğin adı ya da bir konu da makâmeye isim olabilmektedir. Diğer yandan

⁴³ Hamdân b. Osmân, *İthâfu'l-munsifîn ve'l-üdebâ'*, 47, 48.

⁴⁴ Nevzat Âşık'ın konuyla ilgili değerlendirmesi şöyledir: "Bedüzzaman bu sanatı her şeyi ile bütün husûsiyetleri ile ortaya koyan kimse olarak kabul edilemez. Fakat o, maharet ve müstesna kabiliyeti ile eski Arap edebiyatında bulunan şeyleri birbirine terkib ve mecz ederek ilgi çekici bir sanat dalı meydana getirmiş ve birçok manalara sahip olan makâmât kelimesini, meydana getirdiği sanata itlak etmiştir." Nevzat Âşık, "el-Hemezânî ve Makâmâtı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 84.

⁴⁵ Şevki Dayf, *el-Makâme* (Mısır: Dârü'l-Ma'ârif, 1973) 76; Gülle, "Arap Edebiyatında Makâme", 149; Ayyıldız, "Makâme", 27/418.

⁴⁶ Ayyıldız, "Makâme", 27/417.

⁴⁷ Mirtâd, *Fennü'l-makâmât*, 1980, 80'den naklen Muhammet Selim İpek, "Arap Edebiyatında Makâme Sanatı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/51 (Ağustos 2017), 110.

⁴⁸ Dayf, *el-Makâme*, 9,10.

⁴⁹ Örnek olarak bk. Makâmâtü Bedî'i'z-zemân el-Hemezânî Ebi'l-Fadl Ahmed b. el-Huseyn b. Yahyâ, nşr. Muhammed Abdûh (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005/1426),7, 12, 17, 22, 29, 52.

⁵⁰ Dayf, *el-Makâme*, 23-24.

⁵¹ Bk. *Makâmâtü Bedî'i'z-zemân el-Hemezânî*, nşr. Muhammed Abdûh , 15, 21, 28, 33, 54, 65.

⁵² *Makâmâtü Bedî'i'z-zemân*, nşr. Muhammed Abdûh, 115, 122.

makâmelerdeki hikâye, hedef değil bilakis müsecca' üslubun şekillenmesi için bir araçtır.⁵³ Onun makâmelerinde dilencilik,⁵⁴ dîni öğüt,⁵⁵ edebî tenkit⁵⁶ gibi konular ve sosyal hayattan manzaralar;⁵⁷ âyetlerle,⁵⁸ atasözleriyle ve az da olsa hadislerle⁵⁹ süslenerek kısa cümlelerle aktarılır.⁶⁰ Konuşmalara şiirler eşlik eder.⁶¹

Harîrî'nin makâmâtı da Hemedânî'nin makâmâtı tarzında yazılmış olup râvisi Hâris b. Hemmâm,⁶² kahramanı Ebû Zeyd es-Serûcî'dir.⁶³ Makâmeler çoğunlukla Hâris'in gözlemleri ile başlar, Ebû Zeyd ile karşılaşmasıyla devam eder ve Ebû Zeyd'in onu terk etmesiyle biter.⁶⁴

Ancak İbn Nâkiyâ (öl. 485/1092) makâmelerinde farklı râviler kullanarak, Zemahşerî (öl. 538/1144) kahramana da rivayete de yer vermeyerek, Süyûtî (öl. 911/1505) ise münazara ve üstünlük yarışı gibi konularla makâmelerini süsleyerek bu tarzın dışına çıkmıştır.⁶⁵

Bu noktada klasik tarzdan ayrılan çalışmaların makâme olarak adlandırılması, üzerinde düşünülmesi gereken bir mesele olsa gerektir. Çünkü râvi, kahraman, hikâye ve mekân gibi unsurlara sahip olmayan ancak edebî sanatlarla bezenmiş, eğitici ve eğlendirici yönü olan risâlelere makâme denmesindeki kıstas çok net değildir. Nitekim Şevki Dayf, Süyûtî'nin makâmelerini 'secili risâleler' olarak tarif etmekte ve "Risâleye daha çok benzerler." demektedir. Çünkü bu makâmelerde kahraman ve râvi yoktur.⁶⁶ Aynı şekilde Yûsuf Nûr 'Avad da Süyûtî'nin bazı makâmelerini tasvîrî ve

⁵³ Dayf, *el-Makâme*, 23-24. Makâmelerin isimleri ve icmâlen konuları hakkında ayrıca bk. Âşık, "el-Hemezânî ve Makâmâtı", 85-86; Ahmet Cevdet Karaca, *Arap Edebiyatında Makâme ve Bazı Makâmât Örnekleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 46-50.

⁵⁴ Dayf, *el-Makâme*, 24.

⁵⁵ Dayf, *el-Makâme*, 28.

⁵⁶ Örneğin Irâkiyye Makâmeleri'nde kahraman el-İskenderî meşhur Arap şairlerin beyitleri hakkında değerlendirmeler yapar. Bk. *Makâmâtü Bedî'iz-zemân*, nşr. Muhammed Abdûh, 164-173. Edebi tenkit içeren diğer makâmelerin isimleri için bk. Dayf, *el-Makâme*, 27.

⁵⁷ Dayf, *el-Makâme*, 29-30.

⁵⁸ Görülebildiği kadarıyla müellif genellikle âyetlerin bir kısmını ya da âyetlerde geçen bazı tabir ve kelimeleri kullanmaktadır. Örnek olarak bk. *Makâmâtü Bedî'iz-zemân*, nşr. Muhammed Abdûh, 142, 151, 152, 198, 271.

⁵⁹ Karaca, *Arap Edebiyatında Makâme*, 41.

⁶⁰ Üslûp özellikleri için bk. Dayf, *el-Makâme*, 41-42; Karaca, *Arap Edebiyatında Makâme*, 37-46.

⁶¹ Örnek olarak bk. *Makâmâtü Bedî'iz-zemân*, nşr. Muhammed Abdûh, 53, 54, 57, 69, 74, 77, 78, 156.

⁶² Bk. *Makâmâtü'l-Harîrî* (Beyrût: Dâru Beyrût, 1398/1978) 15, 21, 28, 33.

⁶³ Bk. *Makâmâtü'l-Harîrî*, 20, 21, 37, 38. Detaylar için bk. Karaca, *Arap Edebiyatında Makâme*, 67-68.

⁶⁴ Gülle, Sıtkı. "Arap Edebiyatında Makame ve el-Harîrî'nin Osmanlı Medreselerinde Yüksek Arapça Öğretimi Çerçevesinde Okutulan 'el-Makamat'ı". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 0 / 2 (Nisan 2012), 193.

⁶⁵ Yusuf Nûr 'Avad, *Fennü'l-Makâmat*, 10. Karaca, *Arap Edebiyatında Makâme*, 14, 17.

⁶⁶ Şevki Dayf, *el-Makâme*, 78.

nakdî makâleler olarak görmektedir.⁶⁷ Zemahşerî'nin makâmeleri hakkında da benzer bir yaklaşım mevcuttur.⁶⁸

Bu bilgiler ışığında Sıtkı Gülle'ye ait "Yazarının eğitim ve dil öğretimini hedeflediği ve ağırlıklı olarak döneminin sosyal kokuşmuşluğuna doğrudan ya da dolaylı olarak değindiği, âyet, hadîs ve darbimesellerle desteklediği müsecca' nesir ve şiirden oluşan bir edebî tür." şeklindeki tarifin⁶⁹ Hemedânî tarzında yazılmayan makâmeleri de kapsadığı görülmektedir.⁷⁰

1.2.1. Risâletü'n-Nebâ 'ani'l-vebâ':

Bu makâme, fıkıh, tarih ve edebiyat âlimi olan (öl. 749/1349) Zeynüddîn İbnü'l-Verdî'ye aittir.⁷¹ Makâmenin tamamını *Bezlü'l-mâ'ûn*'da aktaran İbn Hacer bizzat İbnü'l-Verdî'den nakledilen "Hâzihi makâmetün semmeytühâ en-Nebâ 'ani'l-vebâ" ifadelerine eserin kendisine ulaştığı senedi de zikrederek yer verir.⁷² Başka bir çalışmada, makâmelerin insanları eğitmek ve bilgilendirmek amacını taşıdığı fikrinden hareketle İbn Verdî'nin bu eserine makâme denilebileceğine işaret edilmiştir.⁷³ Râid Abdurrahim⁷⁴ ise müellifi tarafından risâleleri arasında gösterilmesine istinaden eseri risâle sanatı çerçevesinde değerlendirmiştir.⁷⁵

Kanaatimizce veba hakkında yazılan eserlerin en dramatik olanı bu makâmedir. Zira İbnü'l-Verdî risâlede anlattığı veba sebebiyle vefat etmiştir. Mukaddimede kullandığı: "Allah her sıkıntıda benim güvencemdir. O bana yeter. Allah kuluna kâfi değil midir? Allahım! Efendimiz Muhammed'e salât u selam eyle. Onun şânına bizi

⁶⁷ Yusuf Nûr 'Avad, *Fennü'l-Makâmat*, 10.

⁶⁸ İsmail Bayer makalesinde, makâme hakkında yapılan tarifleri sıraladıktan sonra şu değerlendirmeye yer verir: "Bütün tariflerin ortak noktası edebî dil, nükteli anlatım, hikâye anlatımı ve eğitsel amaç etrafında toplanmaktadır. Bu itibarla araştırmacıların büyük çoğunluğu Zemahşerî'nin *Makâmât*'ını içerik olarak risâle tarzına daha uygun bulmaktadırlar. Söz konusu anlayış ve tariflere yön veren, esas itibarıyla alanında bir ilk olduğu kabul edilen Bedüzzaman el Hemedânî'nin (ö. 398/1008) *Makâmâtı* ve onu takip eden eserlerin benimsedikleri hikâyeci yapıdır." Bk. Bayer, İsmail, "Gramer Kurallarının Hayat Anlayışına Yansıtılması: ez-Zemahşerî'nin Nahiv Makâmesi Örneği", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Aralık 2013), 213.

⁶⁹ Gülle, "Arap Edebiyatında Makâme", 184.

⁷⁰ Bu noktada makâmelerin Hemedânî tarzında yazılanlar ve risâle tarzında yazılanlar şeklinde bir taksime tabi tutulup ayrı tariflerle ifade edilmelerinin bir alternatif olarak düşünülmesi de mümkündür.

⁷¹ Hakkında detaylı bilgi için bkz. Ali Şâkir Ergin, İsmail Durmuş, "İbnü'l-Verdî, Zeynüddin", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000) 21/239-240

⁷² İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, thk. Ahmed İsam, 371.

⁷³ Çetinel –Mahmoud, "Arap Edebiyatında Eğitici Bir Edebî Tür Olarak Makâme", 51.

⁷⁴ Râid Abdurrahim'in bu makâmeyi incelediği çalışmasının risâlenin muhtevasına vakıf olma noktasında işimizi kolaylaştırdığını ve ondan istifade ettiğimizi ifade etmek isteriz.

⁷⁵ Râid Abdurrahîm, "Risâletü'n-Nebâ 'ani'l-vebâ' li Zeynüddîn İbnü'l-Verdî (öl. 749 h.) Dirâseten Nakdiyyeten", *Mecelletü Câmî'atü'n-Necâh li'l-Ebhâs (el-'Ulâm el-İnsâniyye)* 24/5 (2010), 1499. Ayrıca bk. *Dîvânü İbni'l-Verdî*, thk. Abdülhamid el-Hindâvî (Kâhire: Dâru'l-Âfâk el-Ârabiyye, 1427/2006), 87.

tâunun darbelerinden kuru ve selamette kıl." şeklindeki ifadelerde böyle bir sonu beklediği hissedilmektedir.⁷⁶

Makâmeye kara veba olarak tarihe geçen, Çin'den Avrupa'ya, Mısır'dan Anadolu'ya, İran'a kadar büyük bir coğrafyada çok sayıda insanın ve balıklardan kuşlara kadar birçok hayvanın canını alan 749/1348 vebası⁷⁷ Haleb özelinde konu edinilmiştir.

Müellif makâmeye vebadan etkilenen yerleri sayarak başlar.⁷⁸ Makâme boyunca kullanılan usûl, bir konuyu secili ve cinaslı cümlelerle aktarır sonra beyitlere yer verme şeklindedir:⁷⁹

وَمِنَ الْأَقْدَارِ أَنَّهُ يَنْبِيعُ الدَّارِ. فَمَتَا بَصَقَ وَاحِدٌ مِنْهُمْ دَمًا تَحَقَّقَ كُلُّهُمْ عَدَمًا. ثُمَّ يَسْكُنُ الْبَاقِينَ⁸⁰ الْأَجْدَاثَ بَعْدَ لَيْلَتَيْنِ
أَوْ ثَلَاثٍ.

سَأَلْتُ بَارِيَّ النَّسَمَ فِي دَفْعِ طَاعُونَِ صَدَمَ
فَمَنْ أَحْسَنَ بَلَعَ دَمَ فَقَدْ أَحْسَنَ بِالْعَدَمِ

Bu pasaja göre vebanın emaresi kişinin kan tükürmesidir ve bir evde kan tüküren biri varsa evin diğer sakinleri de iki üç gün içinde ölmektedirler.⁸¹ Bu durum günümüzde doktorlarca 'bulaş' olarak ifade edilmektedir. Makâmeden o gün için bu bulaşın çok hızlı gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

⁷⁶ Bk. Dîvânu İbni'l-Verdî, thk. Abdülhamid el-Hindâvî, 87. Krş. Râid Abdurrahîm, "Risâletü'n-Nebâ" 1507,1508. Makâmenin baştan sona tercümesi için bk. Çetin-el-Mahmoud, "Arap Edebiyatında Eğitici Bir Edebî Tür Olarak Makâme", 47-83. Bu çalışmada tüm makâmenin nazım şeklinde aktarıldığı görülmektedir. Bizim yararlandığımız İbnü'l-Verdî divanında ise makâme nesir arasına konuyla ilgili olarak dercedilmiş beyitlerden oluşmaktadır. Nitekim bu beyitler Abdullah Kızılılık tarafından da tercüme edilmiştir. Bk. Abdullah Kızılılık, "İbn Verdî (749/1349) Ve Tâun Kasidesi", 2-4.

⁷⁷ Muhammed Hamza, *el-Kevârisü't-tabî'iyye fî bilâdi's-Şâm ve Mısır*, 114-116.

⁷⁸ "Hint'de Hintli'yi verem etti ve Sind'e dayandı, avuçlarıyla onu yakaladı. Ağını Özbek beldelerine attı ve Mâverunnehir'de nicesinin belini kırdı. Sonra şaha kalktı ve parladı, Acem'e saldırdı ve adımlarını Katâ topraklarına doğru genişletti. Kırım'a dokundu, Rum diyarına ateş saldı, Kıbrıs ve Cezayir'e ölümü taşıdı. Gözünü Mısır'a dikti, bir anda mahşeri yaşadılar... Sonra Gazze'ye gaza etti ve Askalân'ı iyice sarstı." *Dîvânu İbni'l-Verdî*, thk. Abdülhamid el-Hindâvî, 87-89.

⁷⁹ Kaderlerin bir tecellisi olarak veba ev halkının peşine düşer. Onlardan biri kan tükürünce hepsi onun öleceğinden emindir. Veba diğerlerini de iki ya da üç gün sonra mezara sokacaktır zaten. "Halkın rabbinden diledim vuran vebanın def'ini / Kan yuttuğunu her kim anlarsa o gerçekten hisseder öleceğini". *Dîvânu İbni'l-Verdî*, thk. Abdülhamid el-Hindâvî, 88. Beyitler Recez bahriyle yazılmıştır. Çalışmada bu ve bundan sonra gelecek olan beyitlerin vezinlerini tespit noktasında yardımını esirgemeyen meslektaşım Yâsîn Haglân'a minnettar olduğumu ifade etmek istiyorum.

⁸⁰ Bu kelime bâsik şeklinde de nakledilmiştir. Bk. İbn Hacer, *Bezî'l-mâ'ûn*, thk. Ahmed İsâm, 375. Ancak 'ecdâs/mezarlar' kelimesinin cemî oluşu bizde bu kelimenin 'bâkîn' şeklinde olmasının daha uygun olacağı kanaatini oluşturmuştur.

⁸¹ *Dîvânu İbni'l-Verdî*, thk. Abdülhamid el-Hindâvî, 90.

Müellif vebanın, havanın fesada uğramasından kaynaklandığı görüşünü kabul etmez. Bilakis bozulanın nefisler olduğuna ve bu yüzden azabın geleceğine yönelik uyarıların varlığına dikkat çeker:⁸²

قَالُوا فَسَادُ الْهَوَاءِ يُرْدِي فَقُلْتُ يُرْدِي هَوَى الْفَسَادِ
كَمْ سَيِّئَاتٍ وَكَمْ خَطَايَا نَادَى عَلَيْكُمْ بِهَا الْمُنَادِي

Veba ilerledikçe Halep'in ileri gelenleri önlemler almaya başlamaktadır. Mesela anlaşılması zor tıp kitaplarını incelemekte, kurutulmuş ve ekşi gıdalara yönelmektedirler. Çünkü o rahat yaşamları artık vücutlarına kil-i Ermeni denilen toprağın girmesiyle bozulmuştur.⁸³ Sandal, amber, kâfur gibi bitkilerden tütsüler yapmakta, yakuttan yüzükler kullanmakta, soğan, sirke, balık yağı ve turunçgiller yemeye özen göstermektedirler.⁸⁴

Makâmede korku içinde son günlerini yaşayan Halepliler'in durumu resmedilmektedir. Bu tabloda çocuklarına nasihat verenler, komşularına veda edenler, kefenlerini hazırlayanlar olduğu gibi ölmeden önce düşmanlarıyla barışma, kardeşlerine karşı daha samimi olmaya çalışma, infakı artırma ve kendisine ihanet edenleri bile affetme arzusunda olanlar görülmektedir. Kimileri de kölelerini azat ederek, mallarını vakfederek ve ahlâkını düzeltmeye çalışarak son günlerini geçirmektedir. Ancak kaderin tecellisi kaçınılmazdır:

فهذا يوصي بأولاده وهذا يودع جيرانه
وهذا يهَيئُ أشغاله وهذا يُجهِّزُ أكفانه
وهذا يصلحُ أعداءه وهذا يَلطِفُ إخوانه
وهذا يوسِّعُ إنفاقه وهذا يُخَالِلُ مَنْ خانَهُ
وهذا يحتسِبُ أملاكه وهذا يحزِرُ غلمانَه
وهذا يُعيِّرُ أخلاقَه وهذا يعيِّرُ ميزانَه
ألا إنَّ هذا الوبا قد سبَا وَقَدْ كَانَ يرسلُ طوفانَه

فلا عاصمَ اليومَ من أمره ⁸⁵ سوى رحمةِ اللهِ سبحانه ⁸⁶

Bu dizeler aynı zamanda müellifin toplumsal eleştirilerini de barındırmaktadır. Zira burada ertelenen sâlih ameller aktarılmakta, bir anlamda

⁸² Dediler ki: "Havanın fesadı helak eder." Dedim: "Helak eden fesadın alıp başını gitmesidir." / Nice kötülükler nice hatalar... Size dair ayyuka çıkmış, tellalın sayıp döktüğü. *Dîvânu İbni'l-Verdî*, thk. Abdülhamid el-Hindâvî, 90. Beyitler Basit bahriyle yazılmıştır.

⁸³ İçindeki demir oksit nedeniyle rengi koyu kırmızıdır ve veba tedavisinde kullanılır. Daniel Panzac, Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850), çev. Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 156.

⁸⁴ *Dîvânu İbni'l-Verdî*, thk. Abdülhamid el-Hindâvî, 89.

⁸⁵ Burada Hud Suresi'nin 43. âyetinden iktibas vardır.

⁸⁶ *Dîvânu İbni'l-Verdî*, thk. Abdülhamid el-Hindâvî, 91. Beyitler Basit bahriyle yazılmıştır.

bunları zamanında yapmayanlar kınanmaktadır.⁸⁷ Müellifin kınadığı ve beddua ettiği insanlar arasında ölümlerden ciddi anlamda nemalanan, zenginleştikten sonra ise cenaze işlerini yapmaktan imtina edenler de vardır.⁸⁸

1.2.2. el-Makâme fi emri'l-vebâ':

Fakih Ömer ez-Zeccâl el-Mâlikî'ye (844/1440'ta hayatta) aittir. Zeccâl'ın hayatı hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Vefâtının h. 844'te olduğu söylenmiş ancak bunun kaynağı verilmemiştir.⁸⁹ İncelediğimiz makâmesi Rabiülâhir 844/1440'da yazıldığına göre müellif o tarihte hayattadır.⁹⁰

Makkarî (öl. 1041/1632) onu döneminin meşhur ediplerinden kabul eder.⁹¹ Şiirlerinin Maarrî tarzında olduğuna ve nesrine göre nazımının daha güçlü olduğuna vurgu yapar.⁹² Makâmesi de günümüze Makkarî sayesinde ulaşmıştır.⁹³

Diğerlerinden farklı olarak teşhis sanatıyla⁹⁴ kurgulanan makâme 1419-1447 yılları arasında fasılalarla dört kez iktidara gelen Nasrî hükümdarı IX. Muhammed el-Gâlib-Billâh'ın⁹⁵ Gırnata'daki Elhamra'da ikamet ettiği dönemde yaşanan veba etrafında şekillenmektedir. Zira 844/1440 senesinde Gırnata ve Besta gibi şehirlerde etkili olan bir vebanın yaşandığı bilinmektedir.⁹⁶ Zeccâl makâmeye, Mâleka'nın dilinden yazdığı mektupla Elhamra'ya⁹⁷ seslenmektedir. Maksudı, Elhamra'yı, Gâlib-Billâh'ın vebanın yayılmaya başladığı Gırnata'dan ayrılıp Mâleka'ya gelmesi gerektiğine ikna etmektir ve konuyu Mâleka'yı konuşturduğu mektup üzerinden

⁸⁷ Râid Abdurrahîm, "Risâletü'n-Nebâ 'ani'l-vebâ' li Zeynüddîn İbnü'l-Verdî", 1504-1505.

⁸⁸ *Dîvânü İbnü'l-Verdî*, thk. Abdülhamid el-Hindâvî, 89; Râid Abdurrahîm, "Risâletü'n-Nebâ 'ani'l-vebâ' li Zeynüddîn İbnü'l-Verdî", 1505; Çetinel-Mahmoud, "Arap Edebiyatında Eğitici Bir Edebî Tür Olarak Makâme", 64.

⁸⁹ Nayâb Râşid - Cümâne İbrahim Dâud, "Haddü'l-fenni'l-makâmî el-Endelüsî ve 'anâsırü's-serdi fihî", *Mecelletü Câmî'ati Tışrîn li'l-Buhûs ve'd-Dirâse el-İlmiyye*, 37/2, (2015), 252.

⁹⁰ Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî, *Ezhâru'r-riyâz fi ahbâri 'İyâz*, thk. Mustafa es-Sekkâ vd. (Kâhire: Matbaatu Lecnetü't-Te'lîf ve't-Terceme, 1358/1939), 1/132.

⁹¹ Makkarî, *Ezhâru'r-riyâz*, thk. Mustafa es-Sekkâ, 1/116.

⁹² Makkarî, *Ezhâru'r-riyâz*, thk. Mustafa es-Sekkâ, 1/132.

⁹³ Onun edipliği hakkında söylenenler ve tespit edilen eserleri için bk. Salah Jarrâr, "Kırâatün fi makâmeti'l-vebâ' li Ebî Ali Ömer ez-Zeccâl el-Mâlikî", 8-11.

⁹⁴ Hayvanlara, bitkilere, cansız ve soyut varlıklara insanlara ait özellikler nisbet etme anlamında bir edebiyat terimidir. İsmail durmuş, "Teşhis", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011) 40/ 565-566.

⁹⁵ İsmâil Yiğit, "Nasrîler", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/420-424.

⁹⁶ Bkz. Jarrâr, "Kırâatün fi makâmeti'l-vebâ' li Ebî Ali Ömer ez-Zeccâl", 9.

⁹⁷ el-Kasabatü'l-hamra, el-Medinetü'l-hamra ve Kasrü'l-hamra adlarıyla anılır. Bk. Mehmet Özdemir, "Elhamra Sarayı", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995) 11/30. Makâmeye müellifin "Yâ Seyyidetî" şeklinde münâdâyı müennes kullanmasının nedeni sadece saraya değil sarayın da içinde bulunduğu kasabaya, şehre ya da kaleye hitap etmesi olabilir.

Elhamra'yla tartışmaktadır. Kısacası makâmede müellif adına Mâleka konuşmakta, Elhamra dinlemektedir.

Mâleka söze Gâlib-Billâh'ın her iki beldeye yaptığı iyilikleri hatırlatarak başlar.⁹⁸ Hükümdarın kalmasına destek olduğu için Elhamra'ya kızmaktadır. Veba yayılıyorken ve soğuk mevsimin gelmesiyle artması beklenirken onun hiçbir şey yapmamasına şaşırılmaktadır. Sebep eğer kadere rızaysa bu zaten Müslümanın şiarıdır ancak önlem almaya mâni değildir. Müellif veba salgınını çeşitli teşbihlerle müşahhas hale getirmeye çalışırken, önlem almamayı depremin sürekli salladığı evlerde insanları bırakmaya benzetmektedir.⁹⁹

Burada, Elhamra'ya yakın yazlık bir saray olan Cinânü'l-arif'in¹⁰⁰ Mâleka'ya yolladığı mektup da konuşmaya katılır. O, Mâleka'nın bu süreçte güzel coğrafyası sebebiyle tercih edilmesi gerektiğini söylemektedir. Müellife göre bu görüş hevâya değil geçmişten gelen bilgi ve tecrübelerle dayandığı için takdire şayandır. Ayrıca Cinânü'l-arif vebanın olduğu yerden çıkılmamasına dair hadis tahrir değil irşat ve tâlim tarikiyle söylendiğini anlatır. Bu görüşüne de İbn Rüşd'ün (öl. 520/1126) *el-Câmi' mine'l-beyân ve't-tahsîl*¹⁰¹ eserini delil gösterir.¹⁰²

Buradan itibaren müellif Elhamra'nın; Mâleka'da geçimin zor olduğu, tarımın yeterli düzeyde yapılamayacağı düşüncesini eleştirmeye başlar. Zira her ne kadar Mâleka, Elhamra kadar münbit bir yer olmasa da burada 700 yıldır sıkıntı yaşanmış değildir. Rızık konusunda Allah'a tevekkül gerektir. Tam da bu noktada karınca ile serçe kuşunun konuşması başlar. Karınca biriktirmesiyle övünürken kuş tevekküle tevessül eder. Karınca habbesine, kuş ise rabbine güvenir. Derken gece vakti bir sel gelir, karınca da biriktirdikleri de suya karışıp gider: ¹⁰³

قالت النملة: "افتخاري بادخاري" قالت العصفورة "توسلي بتوكلي." قالت النملة "أعتمد على الحب" قالت العصفورة "أتوكل على الرب." فلما جن الليل أقبل السيل. فخرجت النملة بالعموم وبقيت الحبوب بين التؤم. فنزلت العصفورة وسجدت والتقطت من مدخر النملة كل ما وجدت. وقالت: "خسر المبتكر وريح طالب الرزق المبتكر, الكريم لا يفتخر بما يدخر."

⁹⁸ "Melikin sarayına ve kalesine ve güç ve kudretinin mekânına, ayları parlaklığı ile utandıran tüm Nâsırî ayların doğduğu yere... Ey Hanım efendim! Ey benim dayanağım, hazinem! Ey benim umdem! Allah bizi ve seni, buhranlardan çıkartan ve içinde bulunduğumuz hatalardan kurtaran efendimiz Gâlib-Billah'ın hayatıyla nimetlendirsin." Makkarî, *Ezhâru'r-riyâz*, thk. Mustafa es-Sekkâ, 1/125.

⁹⁹ "Aynı şekilde her gün depreme maruz kalan ve temeli her gün sallanan, içindeki insanların korkuyla yaşadığı, her geçen gün az ya da çok çöken, içinde sadece temel üzerine düşen duvarların ve oturanların üzerine inen kirşlerin, göçükten ceset çıkarılmasının ve bir cariye'nin üzerine düşen sütunun sesini duyduğun evler.... Şimdi bu duvarların altında yaşamaya mı çalışılır ya da buradan çocukları ve aileyi çıkarmanın bir çaresine mi bakılır!" Makkarî, *Ezhâru'r-riyâz*, thk. Mustafa es-Sekkâ, 1/127-128.

¹⁰⁰ Özdemir, "Elhamra Sarayı", 11/30.

¹⁰¹ Bahsi geçen eser ve görüş için bk. Ebü'l-Velîd İbn Rüşd el-Kurtubî, *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl fi'l-mesâilî'l-müstahrace*, thk. Muhammed el-'Arâyişi-Ahmed el-Hâbâbî (Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 17/396.

¹⁰² Makkarî, *Ezhâru'r-riyâz*, thk. Mustafa es-Sekkâ, 1/129.

¹⁰³ Makkarî, *Ezhâru'r-riyâz*, thk. Mustafa es-Sekkâ, 1/130-131.

Müellif son olarak vebanın 7-10 yaş arasındaki çocukları aldığını söyleyerek büyüklerin onlardan mesul olduklarına dikkat çeker. Nitekim bu mektubun yazılmasının en önemli nedeni budur. Daha sonra mektubuna cevap beklediğini söyleyerek veda kısmına geçer. Onun yerine el-Gâlib-Billah'ın elini öpmesini ve ona emrinde olduğunu iletmesini ister. Sultanın Gırnata'dan Mâleka'ya geleceğine dair muştı beklediğini sözlerine ekleyerek makâmeyi noktalar.¹⁰⁴

Makâmelerde veba konusu görülebildiği kadarıyla kurgunun şekillenmesi için bir araçtır. Müellifin asıl gayesinin Galib-Billâh'a olan büyük muhabbetini göstermek ve vebalı yerden kaçmanın haramlığı yönündeki kabulü eleştirmek olduğu hissedilmektedir.

Bu risâlenin makâme sayılıp sayılmayacağı hususunda Salah Jarrar'ın ilginç bir tespiti vardır. Ona göre bu risâlede Zeccal râvi, Mâleka kahraman (ve aynı zamanda mekân) ve Elhamra mekân konumundadır. Hedef ise Elhamra'yı sultanın Mâleka'ya gidişi için razı etmektir. Burada sergilenen tavır makâmelerde alışlagelen dilencilik türündendir. Hedefe giden yolda kullanılan araçlar ise yine makâmelerdeki gibi belâgatın, aklî ve naklî delillerin kullanımı ve lütuf/şefkat bekleme şeklindedir. Jarrar'a göre makâmenin bir mektup şeklinde ortaya konulmuş olması onun makâme oluşuna engel değildir.¹⁰⁵ Jarrar burada tutarlı bir mantık oluştursa da düşüncemiz biraz farklıdır. Zira eserin kullanılan sanatlar ve üslup itibarıyla makâme kabul edilmesine itiraz etmemekle birlikte burada bir râvi, rivayet ve mekân gibi unsurları aramanın zorlama olduğu kanaatini taşıdığımızı ifade etmek isteriz.

1.2.3. el-Makâmetü'd-dürriyye fi'l-vebâ'

Meşhur İslâm âlimi Celâleddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) bu makâmesinde 897/1491-1492 senesinde Kâhire'de yaşanan vebâyı anlatmaktadır. O günlerde Süyûtî 48 yaşındadır ve bu vebada evlatlarını kaybettiği söylenmektedir.¹⁰⁶

Makâme'ye göre vebâ 878/1473 başlarında Rûm diyarında görülür ve iki ay sonra Haleb'e ulaşır.¹⁰⁷ Mısır'a gireceği konuşulurken normal seyrinin dışında ilerleyerek bazı şehirlere uğramadan Katya köyüne, sonra da Hankâh'a geçer. Neredeyse oranın kökünü kazımış her gün üç yüz can almıştır.¹⁰⁸ Bu esnada Kahire'de ölüm az iken Cemâziyelâhirin ortalarında hareket başlar. Bir ay sonra veba Kâhire'de her gün iki binden fazla, belki de bunun bir iki katı kadar can almaktadır. Çocuk-geç, kız-erkek ayırmadan mezarları doldurur. Kahire'nin yarısı hatta daha fazlası ölmüştür.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Makkarî, *Ezhâru'r-riyâz*, thk. Mustafa es-Sekkâ, 1/131-132.

¹⁰⁵ Jarrar, "Kırâatün fi makâmeti'l-vebâ' li Ebî Ali Ömer ez-Zeccâl el-Mâlikî", 13.

¹⁰⁶ Ahmad Ali el-Yusuf, "el-Vebâ' fi'n-nesri'l-'Arabî: Fennü'l-makâme nemûzecen", 225.

¹⁰⁷ *Şerhu Makâmâti Celâlüddîn es-Süyûtî*, thk. Semîr Mahmûd ed-Derûbî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1409/1989), 1/343.

¹⁰⁸ *Şerhu Makâmâti Celâlüddîn es-Süyûtî*, thk. Semîr Mahmûd ed-Derûbî, 1/343.

¹⁰⁹ "Cemâziyelâhir girdiğinde veba büyük bir saldırıya geçti. Denizde ve karada kimi bulduysa bozguna uğrattı, nice sarayları boşalttı, nice mezarları doldurdu. Kız ve erkek

فلما استهلّ جمادى الآخرة هجم الهجمة الكبرى وعاث في النَّاسِ بحراً وبرااً وكم أخلى قصراً وملاً قبراً فأخذ البنين والبنات والفتيان والفتيات....والذي يظهر في بادئ الرأي أنه ذهب فيه من القاهرة النصف أو أشد.

Vebânın bu aşamasında Kâhire'den çocuklarını çıkarmaya çalışanların çoğu yolda ölür. Süyûtî bu kimseleri Allah'ın takdirinden kaçmakla itham eder.¹¹⁰

Veba girdiği evlerde ya herkesi öldürmekte ya da geride hüznü anne babalar bırakmaktadır.¹¹¹ Ayrıca bu salgında daha önce vebayı geçirenler de ölmektedir ki alışlagelen bunun tersidir.¹¹² Bu, günümüzde yaşanan COVID-19 virüsünün mutasyona uğrayarak farklı tesirler göstermesini andırmaktadır. Süyûtî doktorları bile aciz bırakan bu hastalığa yakalanmamak için yiyecek ve içeceklerle yönelen, tıp kitaplarından aldıkları bilgileri kullanmaya çalışan insanları tenkit eder. Hadislerde varit olmayan dua ve zikirleri uyduranlar da onun eleştiri oklarının hedefindedir.¹¹³

Makâmede müellifin tıp bilgisi dikkat çekmektedir. Şöyle ki Kâhire'den kaçıp sahil taraflarına gidenler ona göre hatalıdır. Çünkü veba zamanında, kuru ve sisli yerler daha güvenlidir. Açık hava, kapalı havaya göre vebayı daha çok çeker. Deniz kenarı ancak havayla ilgisi olmayan psikolojik rahatsızlıklar ve mide hastalıklarında iyidir.¹¹⁴

Takvim Nisan 1492'yi gösterirken veba Kuzey Şâm beldelerine gitmiştir. Ancak tekrar canlanıp İskenderiyye'de can almaya başlaması Kâhire'de panik havası oluşmuştur. İşte bu noktada Süyûtî ulemanın dilinden günümüzde ikinci dalga tabir edilen bu atağı değerlendirmeye başlar.¹¹⁵ Sırasıyla kıraatçi, hadisçi, fakîh, usülcü, nahivci, sarfçı ve belâgatçı kendi terminolojileriyle olaya bakışlarını aktarırlar. Burada Süyûtî ilimlere âit ıstılahları sözlük anlamında kullanmaktadır. Örneğin kıraatçinin gözünde vebanın bu yeni dalgası kabirlere yeniden eklenme/idğam edilme, mezarların karanlığında genç cesetlerin gizlenmesi/ihfâsı ve daha önceki salgında sağa sola kaçışan her bir kul için ölüme döndürülme/iklâb anlamına gelmektedir:

"فقال المقرئ: هذا باب الإدغام الكبير في اللحد والإخفاء لكل بدر منير في مغرب الأخدود والإقلاب لكل عبد

أبق..."

çocukları, delikanlıları ve genç kızları alıp götürdü... İlk bakışta görünen o ki bu vebada Kâhire'nin yarısı yok oldu." *Şerhu Makâmâti Celâlüddîn es-Süyûtî*, thk. Semîr Mahmûd ed-Derûbî, 343-345.

¹¹⁰ "Bir gurup insan da vebadan çocuklarını kaçırmaya çalıştılar lakin veba onların çoğunu yolda yakaladı. "Ey vebadan kaçanlar topluluğu! Allah'ın yüce kitabında indirdiği şu âyeti unuttunuz mu? 'Eğer ölmekten ya da öldürülmekten kaçırıyorsanız, bu size asla fayda vermeyecektir. O takdirde bile pek az yararlandırılırsınız.'" *Şerhu Makâmâti Celâlüddîn es-Süyûtî*, thk. Semîr Mahmûd ed-Derûbî 1/346.

¹¹¹ *Şerhu Makâmâti Celâlüddîn es-Süyûtî*, thk. Semîr Mahmûd ed-Derûbî, 1/346.

¹¹² *Şerhu Makâmâti Celâlüddîn es-Süyûtî*, thk. Semîr Mahmûd ed-Derûbî, 1/347.

¹¹³ *Şerhu Makâmâti Celâlüddîn es-Süyûtî*, thk. Semîr Mahmûd ed-Derûbî, 1/347-348.

¹¹⁴ *Şerhu Makâmâti Celâlüddîn es-Süyûtî*, thk. Semîr Mahmûd ed-Derûbî, 1/348, 349.

¹¹⁵ *Şerhu Makâmâti Celâlüddîn es-Süyûtî*, thk. Semîr Mahmûd ed-Derûbî, 1/349-350.

Diğer taraftan hadisçi, bir önceki yıl kıyım getiren vebayı nice sahihi/sağlıklıyı yastığa müsned kılan/yaslatan, nice azizi/güçlüyü kabrinde garip ve müfred/tek bırakan, nice zayıfı teneşire mevzû kılan/koyduran ve adamların sırtında cenazesinin kaldırılmasına/merfû olmasına sebep olan bir hüküm olarak tasvir eder:¹¹⁶

كم من صحيح به أصبح للوساد مسنداً وعزيز أضحى في لحده غريباً مفرداً وكم من ضعيف أصبح على النعش موضوعاً وعلى أعناق الرجال مرفوعاً....

İlerleyen sayfalarda ise vebanın Kâhire'de etkisini büyük oranda yitirmesinin ardından aynı ulema şükür mahiyetindeki son sözlerini söyleyerek makâmeyi bitirmektedirler.¹¹⁷

2. el-Makâmetü'l-Âyâsûfviyye

Makâme, bir Osmanlı âlimi olan Mustafa Âkif 'Îdîzâde (öl. 1173/1760)¹¹⁸ tarafından yazıldığı ve konusunu İstanbul'da yaşanan bir veba salgınından aldığı için Osmanlı kültür ve edebiyat mirası açısından ayrı bir önem taşımaktadır.¹¹⁹

'Îdîzâde 1098/1686-1687 senesinde Merzifon'da dünyaya gelmiştir.¹²⁰ İlk derslerini aldıktan sonra Mısır'a gitmiş, Kahire'de Ebü'l-'İzz el-'Acemî'den (1130/1717-1718?)¹²¹ hadis icazeti almıştır.¹²² Ayrıca, meclisini övdüğü Edib-Nahivci Mansûr el-Menûfî'den (öl. ?) ders almış olması mümkündür.¹²³

¹¹⁶ Şerhu Makâmâti Celâlüddîn es-Süyûtî, thk. Semîr Mahmûd ed-Derûbî, 1/352-353.

¹¹⁷ Şerhu Makâmâti Celâlüddîn es-Süyûtî, thk. Semîr Mahmûd ed-Derûbî, 1/364-369.

¹¹⁸ 'Îdîzâde, Mustafa Âkif, *Makâmât*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 421), 50a.

¹¹⁹ Tespit edilebildiği kadarıyla Âkif Mustafa Efendi'nin makâmeleri hakkında akademik bir çalışma yapılmış değildir. Ancak Mâcide Mahlûf gibi 'Îdîzâde'nin Mısır Makâmeleri'nin 18. asrın başlarında Mısır'daki sosyal ve siyasi hayata ışık tuttuğunu ifade ederek onu köşe yazısına taşıyan yazarların olduğu görülmüştür. Bk. Mâcide Mahlûf, "Mısır fi'l-Edebi'l-Osmânî", *misir.kultur.net* (Erişim 7 Mayıs 2020).

¹²⁰ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Abdurrahman Efendi Âkifzâde el-Âmâsî, *el-Mecmû' fi'l-meşhûd ve'l-mesmû'*, (Çorum: Çorum İl Halk Kütüphanesi, 27011), 54-58; Tolga Öntürk-Özcan Tunçadam, "Amasyalı 'Idî-Zâde Akif Mustafa Ve Divanı". *Hikmet-akademik edebiyat dergisi* 12 (Nisan 2020), 262-264.

¹²¹ Bu şahıs İmam Ebü'l-'İzz Muhammed b. Şihâb Ahmed b. Ahmed b. Muhammed b. el-'Acemî el-Vefâî el-Kâhirî olmalıdır. Vefat tarihi Cebertî tarafından net olarak verilmemekle birlikte eserde vefat yıllarına göre bir sıralama yapıldığı göz önünde alındığında bizde Ebü'l-'İzz'den bir önceki âlimin vefât tarihi olan h. 1130 senesinin Ebü'l-'İzz için de geçerli olduğu düşüncesi hâsıl olmuştur. Zira bir sonraki âlimin vefat tarihi de h. 1131 olarak verilmiştir. Nitekim bu tarih Âkif Mustafa Efendi'nin Kahire'de bulunduğu ve ondan hadis okuması muhtemel olan yıllara da uygun düşmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Cebertî, Abdurrahmân b. Hasan, *'Acâibu'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, thk. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1997), 1/153.

¹²² 'Îdîzâde, *Makâmât* (Aşir Efendi, 421), 51a. Âkifzâde, *el-Mecmû' fi'l-meşhûd ve'l-mesmû'*, 55.

¹²³ 'Îdîzâde, *Makâmât* (Aşir Efendi, 421), 61a.

‘Îdîzâde Mısır’da mahiyetini bilmediğimiz bir görevle mahkemede¹²⁴ çalıştıktan sonra 1708 civarında İstanbul’a gelmiş olmalıdır. Gülnuş Sultan’ın 1708’de Üsküdar’da yaptırdığı çeşmeye şiiriyle tarih düşmesi,¹²⁵ yine Ali Paşa’yla olan yakınlığı¹²⁶ en azından onun sadrazamlık dönemi olan 1713-1716 yıllarında¹²⁷ İstanbul’da olduğunu düşündürmektedir.

Amasya’da müderrislik ve müftülük yapan ‘Îdîzâde, 1173/1760 tarihinde vefat etmiştir.¹²⁸ Tıp ilmindeki maharetinin yanında iyi bir seyyah olduğu ve İstanbul dışında şarktan garba birçok diyarı gezdiği bilinmektedir.¹²⁹

‘Îdîzâde’nin edebiyat alanında Harîrî kadar güçlü olduğundan, Harîrî’ye nazîre olarak yazdığı 10 makâmenin zamanın fusahâsı tarafından beğenilip istinsah edildiğinden bahsedilir.¹³⁰ Bunların sayısının 32 olduğu da söylenmiştir¹³¹ ancak araştırmamızda dört makâmesine ulaşılabilmiştir.¹³²

Makâmeler 1713-1716 yılları arasında yazılmıştır. Çünkü müellif makâmelerin yazıldığı esnada Ali Paşa’nın sadrazam olduğunu söylemektedir. Nitekim makamelerini ona ithaf etmiştir.¹³³

2.1. Ayâsûfuviyye Makâmesi’nde Muhteva

‘Îdîzâde’nin *el-Makâmetü’l-Âyâsûfuviyye* şeklinde isimlendirdiği bu makâmenin konusu İstanbul’da yaşanan vebadır. Konu olarak vebanın seçilmesini Osmanlı döneminde İstanbul’un önemli bir veba merkezi olmasına¹³⁴ hamletmek mümkündür. Mamâfih 1705 yılında İstanbul nüfusunun yüzde onunu yok eden bir vebadan

¹²⁴ ‘Îdîzâde, *Makâmât* (Aşir Efendi, 421), 51a.

¹²⁵ Öntürk-Tunçadam, "Amasyalı ‘Îdî-Zâde Akif Mustafa ve Divanı". 263.

¹²⁶ Ali Paşa’yı övdüğü şiirler için bk. Sadi Bayram, *Merzifon – Amasya Kültür Tarihinde ‘Îdî-zâdeler-Hacıbayramoğulları* (Ankara: Önder Matbaacılık, 2018) 115, 119.

¹²⁷ Bk. Özcan, Abdulkadir. "Şehid Ali Paşa", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/433-434.

¹²⁸ Âkîfzâde, *el-Mecmû’ fi’l-meşhûd ve’l-mesmû’*, 55; Bayram, *Merzifon – Amasya Kültür Tarihinde ‘Îdî-zâdeler*, 57-58.

¹²⁹ Âkîfzâde, *el-Mecmû’ fi’l-meşhûd ve’l-mesmû’*, 54-55.

¹³⁰ Mirzâzâde Mehmed Sâlim Efendi, *Tezkiretü’s-suarâ*, haz. Adnan İnce (PDF: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018), 312; Bayram, *Merzifon – Amasya Kültür Tarihinde ‘Îdî-zâdeler*, 51-52.

¹³¹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.)1/264.

¹³² Mecmuada kırk iki ve kırk sekizinci varaklar arasında müellife ait şiirler, kırk dokuz ilâ elli ikinci varaklar arasında ise makâmelerin yazılma sebebine dair uzunca bir mukaddime vardır. Bu mukaddimeden sonra başlayan Ayasofya Makâmesi elli dokuncu varakta son bulur. Akabinde mecmuada sırasıyla Mısır, Trablus ve Kostantiniyye makâmeleri yer almakta olup burada makâmelerin müellif tarafından yazıldığına dair bir ketebe kaydı bulunmaktadır. Bk. ‘Îdîzâde, *Makâmât* (Aşir Efendi, 421), 79b. Mecmuada her bir varak talik hattıyla ve on beş satır olarak tanzim edilmiştir.

¹³³ ‘Îdîzâde, *Makâmât*, (Aşir Efendi, 421), 51b, 52a.

¹³⁴ Daniel Panzac’ın tespitlerinden biri Osmanlı Coğrafyası’nda İstanbul’un vebanın en önemli dağılma merkezi ve en iyi kentsel veba odağı olduğu şeklindedir. Bkz. Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba*, çev. Serap Yılmaz, 54.

bahsedilmektedir.¹³⁵ Müellifin 1708 civarında İstanbul'da olduğu dikkate alındığında 1705 vebasını yakinen yaşayanlardan dinlemiş olması muhtemeldir.

Makâmenin râvisi olan Sehl b. Yesâr, doğudan batıya Hindistan, Sûdan, Lahor, Keşmir, Hicaz, Ehvaz, Şiraz, Basra, Bağdat, Âmid, Haleb, Bursa ve İstanbul¹³⁶ gibi birçok coğrafyada ticaret yaparak aşırı derecede zengin olmuştur.

Sonra bu uğurda ömrünü zayi ettiğini düşünmeye başlar ve nihayet -vergileri zenginlere bile ağır gelse de doğal güzellikleri onu cezbettiği için- Rum diyarında ikamete karar verir. İstanbul Hisarı'nda¹³⁷ bir yalı satın alır ve yalıtı zevkine göre döşer. Mutfağına saray aşçılarından daha mahir aşçılar seçer. Yalının edipler, hatipler için ayrı, musikişinaslar ve muganniyeler için ayrı mekânları vardır. Burada hem gönlünce eğlenmekte, hem de evine gelen âlimlerden istifade etmektedir. Çorbalar, tatlılar ve kebaplar ikram etmekte, bu esnada Sünen-i *İbn Mâce*, *Lisanü'l-'Arab*, *Fusûs şerhleri* ve *Fethu'l-kadîr* gibi önemli eserleri onlarla mütalaa etmektedir. İlmî müzâkereler ve akşam sohbetleri bu şekilde devam edip gitmekteyken¹³⁸ Sultan'ın Moskoflara karşı kazandığı zaferlerden sonra İstanbul'a çok sayıda esir getirilir. Zindanlar dolmuştur.¹³⁹ Sehl de bu dönemde esir tacirinden aldığı Rus cariyesi ve iki çocuğuyla çok mutlu bir hayat sürerken İstanbul'da Amvas¹⁴⁰ vebasından beter bir salgın başlar. Sonra korktuğu başına gelir. Veba hizmetçilerine, çok sevdiği cariyesine ve çocuklarından birine bulaşmıştır. Sehl bu durumdan çok muztarıptır. Yemeden içmeden kesilir. Artık evine kimse gelmemektedir.¹⁴¹

Bir gün insanların, vebanın kalkması için Ayasofya'da bir araya gelip dua edecekleri haberini alır. Umutsuz bir halde dilencilerin mekân tuttuğu Ayasofya'ya doğru yola çıkan Sehl, Bâb-ı Vezâret-i Uzmâ'ya¹⁴² ulaştığında çınar ağacının altına toplanmış bir kalabalık ve ortada vaaz eden bir ihtiyar görür. Hatip zinanın yaygınlaşmasından bahsederek yaşanan bu vebayı ahlâkî çöküntüye bağlamakta ve vaazın sonunda da yanında taşıdığı kâğıtları ucuz fiyatlarla satışa sunmaktadır. Bu kâğıtlardan üç tane alıp birini üzerinde taşıyan, diğerinin suyunu içen ve üçüncüsünü

¹³⁵ Turna, "İstanbul'un Veba İle İmtihanı", 14.

¹³⁶ Âkifzâde, İdîzâde'nin doğudan batıya, acemden araba eslafın âdeti olduğu üzere uzun bir müddet dolaştığını söylemiştir. Bk. Âkifzâde, *el-Mecmû' fi'l-meşhûd ve'l-mesmû'*, 54. Bu anlamda müellifin Sehl b. Yesâr'ı gezdirdiği şehirler ve ülkeler bu bilgiyle örtüşmektedir.

¹³⁷ Burada İstanbul'daki her iki hisarın da kastedilmesi muhtemel olmakla beraber olay Ayasofya'da geçtiği için Rumeli Hisar'ı ihtimali daha güçlüdür.

¹³⁸ İdîzâde, *Makâmât* (Aşir Efendi, 421), 54a.

¹³⁹ Osmanlı'da esirciler ve esir satış yerleri hakkında bk. Nihat Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik* (İstanbul: İFAV, 1998), 111-134.

¹⁴⁰ Amvâs şehrinde yaşanan ve içlerinde Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Muâz b. Cebel gibi sahâbenin ileri gelenlerinin de bulunduğu 25-30.000 kişinin vefatıyla sonuçlandığı söylenen vebadır. Bk. Varlık, "Tâun", 40/175.

¹⁴¹ İdîzâde, *Makâmât* (Aşir Efendi, 421), 56a.

¹⁴² Burada muhtemelen Çağaloğlu'nda bulunan Bâb-ı Âli kastedilmekte olup mıntıka Ayasofya'ya bir-iki dakikalık yürüme mesafesindedir. Detay için bk. Mehmet İpşirli, "Bâbiâli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/378-386.

de yakanların veba vb. sıkıntılardan kurtulacağını vaat etmektedir. Kalabalık dağıldıktan sonra Sehl, izini kaybettirmeye çalışan hatibin peşine düşer. Ona seslenir fakat hatip pek fazla konuşmak istememektedir. Ona nereli olduğunu, evinin nerede olduğunu söylerse bir dinar vereceğini vaat eder. Bunun üzerine hatip bir şiirle Üsküdar'da yaşadığını ve İstanbul'u ne kadar sevdiğini anlatır. Yine bu şiirin sonlarına doğru fakirliğini dile getirip başkalarını düşünmeyen hatta ölümlerden nemalanan insanların varlığından bahsederek onlara lanet eder.

Neticede Sehl bu adamdan üç adet kâğıt satın almış ve bu kâğıtların bereketiyle ev halkı sıhhatine kavuşmuştur. Bundan sonra her yıl Üsküdar'a gidip o yaşlı hatibi arar ama bulamaz. Sorduğu insanlar ise ondan, her an her yerden çıkabilen, doğuda sabahlayıp akşamına batıda giren esrarengiz bir adam olarak bahsederler.¹⁴³

Makâmede adı verilmeyen bu hatip; Mısır Makâmesi'nde Kâhire sokaklarında,¹⁴⁴ Trablus makâmesinde ise gemide karşımıza çıkacak olan Ebü'l-Hayr el-Üsküdârî'dir.¹⁴⁵

2.2. Âyâsûfuviyye Makâmesi'nde Üslûb

Makâme Hemedânî tarzında kurgulanmıştır. Klasik makâme kültüründe görüldüğü üzere râvisi bir gezgin, kahramanı ise güzel konuşmasıyla insanları etkileyerek onlardan para koparmaya çalışan bir ediptir. Bu anlamda Ayasofya makâmesi diğer veba makâmelerinden ayrılmaktadır. Çünkü bir önceki bölümde içeriklerinden bahsedilen üç veba makâmesi de klasik makâme tarzından uzak, daha çok müseccâ' nesir denebilecek karakterde yazılmışlardır.

Müellif mukaddimenin son satırlarında, makâme yazarlarının genel karakteri olan gerek şaka ve gerekse ciddi konulara yer verme ve bu kabilden olayları anlatma şeklindeki adetlerine bağlı kaldığını beyan etmekte ve bu yüzden kendisinin mazur görülmesini talep etmektedir.¹⁴⁶

Makâme baştan sona kısa ve müseccâ cümlelerden oluşur. Örneğin giriş şöyledir:¹⁴⁷

"حدثنا سهل بن يسار. وكان بين التجار عريق النجار مجار الجار. قال: جلبت مذ سلبت معازر الصغر على التجلبب بمفاوز السفر. لما سمعت من كل مدرة ذي جهارة أنه لا مال إلا بالتجارة. فكنت أعاني الرسم كالنسيم إلى ساحات الأقاليم وباحات العياليم..."

Makâmede, zaman zaman garip kelimelerin tercih edilmesinin tekellüfe sebep olduğu görülmektedir. Müellifin satır aralarında bazı kelimelerin manalarını şerh

¹⁴³ 'Îdîzâde, *Makâmât* (Aşir Efendi, 421), 56b-59a.

¹⁴⁴ 'Îdîzâde, *Makâmât* (Aşir Efendi, 421), 60b.

¹⁴⁵ 'Îdîzâde, *Makâmât* (Aşir Efendi, 421), 65a.

¹⁴⁶ 'Îdîzâde, *Makâmât*, (Aşir Efendi, 421), 52b.

¹⁴⁷ "Köklü ve zengin tüccarlardan olan Sehl b. Yesâr bize şöyle anlattı: Çocukluk elbiselerimden ayrıldığımdan beri sefer elbisesini giymeye alıştırdım. Çünkü engin tecrübeleri olan insanlardan duydum ki para ticarettedir. Bu yüzden dünyanın bir ucundan diğer ucuna ve tehlikeli mıntıkalara rüzgâr gibi gidip gelme meşakkatine katlanıyordum." 'Îdîzâde, *Makâmât* (Aşir Efendi, 421), 52b.

etmesi bu durumun farkında olduğu izlenimini uyandırır. Nitekim Osmanlı Türkçesi'yle yazdığı şiirleri hakkında da aynı duruma dikkat çekilmiştir.¹⁴⁸

Makâmelerde tarihi olaylara göndermeler yapılarak okuyucunun vebanın geçmişinde hakkında bilgi sahibi olması amaçlanmıştır. Mesela yaşanan vebanın 30.000 civârında insanı öldüren meşhur Amvas¹⁴⁹ vebasından daha şiddetli olduğu zikredilmiştir:¹⁵⁰

"فيوماً من الأيام أنا مَيَّاس، في لباس الاستيناس. إذ ألم بالناس، وباء ذو بأس، أدهى من وقعة "عمواس". وما أخلصوا إلا بأن درجوا الأمراس. وأكثر البلد أحنى عليها الذي أحنى على ليد." "

Ayrıca bu pasajda geçen "Lübed" kelimesinde Lokman Hekim'in meşhur kartalına telmih vardır.¹⁵¹

Makâmelerde âyetlere de yer verilmiştir. Örneğin ağaç altında Ebü'l-Hayr'ı dinleyen topluluğun garip hali şöyle tasvir edilmektedir:¹⁵²

رأيت بعكوكاً، حلقوا تحت شجر الدلب صعوكاً. وما ميزت أهي حلقة اللعب أو حلقة الماتم؛ إلا تراءاً لي شيخ كالفص في الخاتم يبكي البعض حوله ويبسم آخر من الوعظ. كأنهم يؤمنون ببعض ويكفرون ببعض.¹⁵³

Makâmelerde müellif kendi şiirlerini kullanmıştır. Örneğin Sehl, nereli olduğunu sorduğunda Ebü'l-Hayr'ın okuduğu şiirin ilk dizeleri şöyledir:

أسكدار فيه داري في إستانبول مداري
حبذا جنّة عيش حَفَّها كلُّ الثمار
ماؤه عينٌ معينٌ ربوةٌ ذاتُ قرار

¹⁴⁸ Sadi Bayram, *Merzifon – Amasya Kültür Tarihinde 'Îdî-zâdeler*, 52.

¹⁴⁹ Varlık, "Tâun", 40/175.

¹⁵⁰ "Günlerden bir gün ben yine günlük kıyafetimle keyif çatarken çok şiddetli, Amvas'tan beter bir veba vururdu insanları! Ancak mezara girince kurtulabildiler. Lübed'in başına gelen ölüm birçok şehre isabet etti." 'Îdîzâde, *Makâmât* (Aşir Efendi, 421), 55b-56a.

¹⁵¹ Ebû Ubeyde (öl. 209-824) Arapların zihninde şöyle bir hikâye olduğundan bahsetmektedir: Lokman'dan yedi deve ya da yedi kartal ömrü kadar yaşama hususunda bir tercihte bulunması istenince o kartalları tercih eder. Kartallar ölüp geriye sadece yedinci kartal kalınca kardeşinin oğlu ona der ki: "Amca! Bunun ömrü kadar ömrün kaldı!" Lokman ise onun uzun yaşayacağına vurgu yaparak "Bunun adı "Lübed'dir" der. Lübed onun dilinde 'zaman' demektir. Ancak günün birinde Lübed'in ömrü biter ve yere düşer. Lokman onu kaldırmaya çalıştıysa da bunu başaramaz. Kartalla birlikte Lokman da ölür. Araplar bu ismi deyimleştirerek uzun yaşadı anlamında "Hayat Lübed'e uzun oldu ve Lübed'e bir ebediyet geldi" şeklinde kullanmışlar, Cahiliye şairi Nâbiğa (öl. 604?) da "Onu Lübed'i öldüren öldürdü/ أحنى عليها/ الذي أحنى على ليد" sözünde buna işaret etmiştir. Bk. Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî en-Neysâbûrî, *Mecma'u'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/429-430. Ayrıca bk. Ömer Faruk Harman, "Lokman", *Türkiye Diyânnet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/205.

¹⁵² "Çınar ağacının altına toplanmış başiboş bir topluluk gördüm. Eğlence için mi matem için mi toplandılar anlamadım ilk bakışta. Ancak ortada yüzük taşı gibi bir şeyh oturuyor, etrafındakilerden bazıları onun vaazından dolayı ağlıyor bazıları ise gülüyordu. Sanki anlattıklarının bazısına inanıyorlar bazısını inkâr ediyorlardı." 'Îdîzâde, *Makâmât* (Aşir Efendi, 421), 56a-56b.

¹⁵³ Burada Bakara Suresi 2/85'e telmih vardır.

يُسمع الذكْرُ بها ممتزجا بسجع القمار
 عقدُ عُقودِ كُرومٍ في بساتين نضاري
 كالتسما شكلُ السّريّا أفرغت كل الدراري¹⁵⁴

Şiirin sonlarında ise İstanbul'daki geçim sıkıntısına işaret vardır:¹⁵⁵

ليت رَوْحَ الزهرِ يُغنى عن سُعارٍ وعَسارٍ
 سلطَ اللهُ عليهم سوطَ غَدْمٍ وافتقارٍ
 عيشهم من موت ناسٍ قارؤو رأس المزار
 حيّ ميتٍ ميتٌ حيّ ساكنوها باضطراب
 مرّفاً الصّالِحِ صُنْحا نُصبَ أنظار الصغار
 أنا من بينهم أفقرُ منهم بمرار
 لي به عشرُ صغارٍ جُوعٍ والبعضُ عاري
 أسهرُ الليلَ بفكرٍ قوت عَيْلي بنّهاري¹⁵⁶

2.3. Makâmede Siyâsi-İctimâi Eleştiriler ve Veba Algısı

Tüccar Sehl makâmenin hemen başında İstanbul mıntkasında vergilerin fazla olduğundan şikâyet etmektedir.¹⁵⁷ Bu, dönemin idarecilerine yönelik bir serzeniştir.

Halka yönelik eleştirileri ise Ebü'l-Hayr, Ayasofya'daki vaazında dile getirmektedir. Burada insanların ölümü yadırgamalarını eleştirmekte, vebanın getirdiği yılgınlıktan bir an önce kurtulmalarını istemektedir. Çünkü ölümün okları hata yapmayacak, herkes bir şekilde tabutta taşınacaktır. Zira nice ümitlerle başını yastığa koyanların sabaha ölü çıktıkları çoktur.¹⁵⁸

Diğer eleştirisi ise zinadan kaçınmayan erkek ve kadınlardır. Bu yüzden vaazında zinanın ölüm getireceğine dair hadisleri hatırlatır. Dünyanın bir imtihan yeri olduğundan, asıl mücadelenin ahiretteki ebedi nimetler için verilmesi gerektiğinden bahseder.¹⁵⁹ Burada hatibin vebayı ilahi bir ceza olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

¹⁵⁴ Üsküdar'dadır evim, yaşamım İstanbul'da.../ Bütün meyve ağaçlarının çevrelediği bir dünya cennetidir/ Suyu tatlı, yaşamaya elverişli bir tepedir İstanbul/ Onda kuş sesleriyle karışmış zikir duyulur/ Göz alıcı bostanlardaki üzüm salkımlarından bir gerdanlık /İncileri dağılan Süreyya yıldızı misali bir gökyüzüdür o...

¹⁵⁵ Şiir Remel bahriyle yazılmıştır.

¹⁵⁶ Keşke çiçek kokuları açlık ve geçim sıkıntısından kurtarsa/ Allah üzerlerine helak yağdırsın o insanların!/ Ölen insanlardan geçinir o mezar başı okuyucuları/ Bu şehrin sakinleri ızdırap içindedir, ardında diri bırakan da ölü bırakan da.../ İşte Salacak İskelesi, gariplerin gözü oraya dikilir sabahları / Ki ben de onlardanım, hatta onların en fakiri.../ On çocuğum var benim, aç çocuk, hatta çıplak bazıları./Gecemi uykusuz geçiriyorum, gündüz ailemin yiyeceğini nasıl kazanacağımı düşünürken.

¹⁵⁷ 'İdîzâde, *Makâmât* (Aşir Efendi, 421), 53b.

¹⁵⁸ 'İdîzâde, *Makâmât* (Aşir Efendi, 421), 56b.

¹⁵⁹ 'İdîzâde, *Makâmât* (Aşir Efendi, 421), 57a.

Nitekim Osmanlı döneminde zina ile veba arasında kurulan bu ilişki sebebiyle 1576-1577 yıllarında müteaddid defalar sürgünlerin yaşandığı bilinmektedir.¹⁶⁰

Ebü'l-Hayr şiirinde İstanbul'da yaşanan geçim sıkıntısına da değinir. Garibanların gözlerinin Salacak İskelesi'nde olduğunu söylemesi limandaki ticarete işaret ediyor olmalıdır.¹⁶¹ O fakirlerin çok zor durumda olduklarından bahseder ki kendisi de onlardan biridir.¹⁶² Bu anlamda Ebü'l-Hayr'ın fakirliğiyle Sehl'in boğazdaki yalısında yaşanan lüks hayat o günün İstanbul'u oluşturan gelir grupları arasındaki dengesizliğe işaret etmektedir.

Ebü'l-Hayr'ın 'mezar başı okuyucuları' dediği ve ölülerin sırtından geçinmekle itham ederek lanetlediği bir topluluk vardır.¹⁶³ Nitekim İbnü'l-Verdî de veba zamanı Halep'te benzer durumların olduğuna değinmiş, İbnü'l-Verdî'nin makâmesini tahlil eden Râid Abdurrahîm de veba zamanında Kahire'de okuyucuların, taşıyıcıların ve mezar kazanların fahiş paralar istediklerine dair bilgilere yer vermiştir.¹⁶⁴ Aynı ahvalden mütevellit şikâyetlerin 18 ve 19. yüzyıllarda mezarlıkların yoğun olduğu Üsküdar ve Eyüp kadılıklarına da gittiği bilinmektedir.¹⁶⁵

Makâme, o dönemde vebanın zina ve ahlâkî çöküntü gibi sebeplere bağlandığına; muska tarzındaki kâğıtların şifa niyetine kullanıldığına ve bu kullanımın taşıma, suyunu içme ve yakma şeklinde icra edildiğine de işaret etmektedir. Nitekim birinci bölümde içeriklerinden bahsedilen eserlerde bu tür yazılı kâğıt örneklerine ve bunların kullanım şekillerine dair uzun açıklamalara tesadüf edilmiştir.¹⁶⁶ Buna ek olarak makâme, İstanbul halkının salgın dönemlerinde dua etmek üzere bir araya geldiklerini¹⁶⁷ ve mekân olarak da Ayasofya'yı tercih ettiklerini göstermektedir.

SONUÇ

İslâm coğrafyası tarihte müteaddit defalar veba salgınlarına maruz kalmıştır. Bu yönüyle veba İslâm âlimlerinin yakından ilgilendiği bir hastalıktır.

¹⁶⁰ Detaylar için bk. Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*, çev. Hazal Yalın, 345-347.

¹⁶¹ Üsküdar'ın önemli bir ticaret merkezi oluşu buradaki iskele sayısının artmasına sebep olmuştur. Salacak İskelesi bunlardan biridir. Detay hakkında bk. Zübeyde Güneş Yağcı - Mustafa Akkaya, "Üsküdar Bekar Odaları", *researchgate.net* (Erişim Tarihi 14 Aralık 2020), 72.

¹⁶² İdîzâde, *Makâmât* (Aşir Efendi, 421), 58b.

¹⁶³ İdîzâde, *Makâmât* (Aşir Efendi, 421), 58b.

¹⁶⁴ Râid Abdurrahîm, "Risâletü'n-Nebâ 'ani'l-vebâ' li Zeynüddîn İbnü'l-Verdî", 1505.

¹⁶⁵ Nevzat Erkan, "Osmanlı İstanbul'unda Cenaze ve Defin İşlemleri: H.1117 / M. 1705 Tarihli Sicil Kaydına Göre", *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 4 (Ekim 2019) 56.

¹⁶⁶ Örnek olarak bk. Kemalpaşazâde, *Risâle fî havâsi def'i'l-vebâ'* (Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 5313/14), 67a; Bistâmî, *Vasfî'd-devâ'*, thk. Abdulhamid Salih Hamdân, 21, 23, 27, 28; İbnü'l-Beylûnî, *Hulâsatu mâ yuhassilü 'aleyhi's-sâ'ûn* (Kısmü'l-Mahtûtât, 1662/4, 5605), 2b-7a.

¹⁶⁷ Nitekim vebadan kurtulmak üzere tertip edilen ayinler İstanbul'da daha önce de vardır. Bk. Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*, çev. Hazal Yalın, 297.

Onların kaleme aldığı veba risâlelerinde ilk bakışta dikkati çeken, veba ve tâunun farklı şeyler olduğuna dair uzun izahlardır. Gereksiz gibi görülen bu açıklamaların ardında yatan sebepse Medîne’de görülen hastalıkların tâun değil veba olduğunu ispat etme gayretidir. Zira hadiste tâunun Medine’ye giremeyeceği söylenmiştir.

Adına ne denilirse denilsin bu hastalığa çare bulunamaması sebebinin ne olduğu noktasında tartışmaları beraberinde getirmiştir. Anlaşılan o ki ulema, tabiplerin aksine havanın bozulmasını vebanın sebebi sayma noktasında ihtiyatlıdır. Bu anlamda hadislerde geçen; vebanın bir azap olduğu, zina ve zulüm gibi günahlar sebebiyle insanların başına geldiği düşüncesi ağırlık kazanmıştır. Ancak vebada ruhanî ve cismanî illetlerin aynı anda etkili olabileceğini düşünen Taşkoprîzâde gibi âlimler de vardır. Bu sebeple Panzac’ın Osmanlı dönemi veba algısına dair tespitlerine Taşkoprîzâde’yi referans vermesi çok isabetli değildir.

Vebanın karmaşık yapısı eserlere de yansımıştır. Örneğin Kemalpaşazâde’nin risâlesine “*Râhatü’l-ervâh fi def’i âfâti’l-eşbâh*” adını vermesi görünmeyen varlıklarla veba arasında bağlantı kurduğu izlenimini uyandırmaktadır. Yine İdris-i Bitlisî vebada, âlem-i berzahtan gelen; eli mızraklı insan suretine ya da yılan, kurbağa, çekirge vb. kılıklara girebilen ruhanî bir türün etkili olabileceğinden bahsetmiştir. Panzac’ın Osmanlı İmparatorluğunda Veba isimli eserinin kapağına yüzü kargayı andıran ve elinde delici bir çubukla bekleyen insanımsı varlığın konulmuş olması bu anlamda manidardır.

Mezkûr risâlelerde genel anlamda vebanın ne olduğu, vebaya karşı nasıl bir tavır alınması gerektiği ve veba hakkındaki itikadî konular incelenirken makâmelerde durum tespiti yapıldığı, veba karşısında insanların yaşadığı trajedilerin resmedildiği görülmektedir. Ayrıca risâlelerde vebanın sebebi hakkında öne sürülen ahlâkî çöküntü ve zinanın yaygınlaşması gibi düşüncelere makâmelerde de yer verildiği tespit edilmiştir. Zira bu makâmelerin müellifleri de aynı zamanda din âlimidirler.

İbnü’l-Verdî ve Süyûtî’nin makâmelerinde vebanın beldeden beldeye hızla ilerleyişi ve insanların tedirgin bekleyişleri dikkat çeker. Çünkü veba girdiği yerlerde çok sayıda can alırken bazen de yolunu değiştirip farklı yönlere ilerleyebilmektedir. Yine Süyûtî’nin dikkat çektiği gibi veba bir beldeye tekrar dönebilmekte hatta daha önce vebayı geçirenler alışılmış durumun aksine bu ikinci dalgada ölebilmektedirler. Bu durumun, günümüzde ‘virüsün mutasyonu’ denilen duruma karşılık gelip gelmediği konunun uzmanlarınca değerlendirilmesi gereken bir meseledir. İbnü’l-Verdî’nin ev halkından birinde veba ortaya çıktığında evin diğer sakinlerin de iki üç gün içinde öldüğünü söylemesi de bulaşın hızını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Makâmelerde son günlerini yaşayan insanların tövbeye ve hayır işlerine yöneldiklerine ve huylarını güzelleştirmeye çalıştıklarına dikkat çekilmektedir. Bunun yanında insanların tıp kitaplarına ve ekşi yiyeceklere yöneldikleri aktarılır.

Ayrıca Süyûtî Kâhire'de, naslarda geçmeyen dua ve zikirlerin ihdas edildiğine vurgu yapmaktadır.

İbnü'l-Verdî ve 'Îdîzâde'nin ortak şikâyetleri ise veba dönemlerini fırsata çeviren, mezar ve cenaze işlerinden zengin olan insanların varlığıdır. Arz talep dengesi sebebiyle günümüzde yaşanan salgında da farklı sektörlerde bu durum müşahede edilmiştir.

Fakîh Ömer ez-Zeccâl'ın teşhis sanatıyla kurguladığı makâmesinde de vebalı yerden çıkılmamasına dair hadisin irşat ifade ettiği delillendirilmeye çalışılmaktadır ki bu düşünceye İdris-i Bitlisî'nin ve farklı bir argümanla Taşköprîzâde'nin de iştirak ettiği görülmüştür.

Veba makâmeleri içinde klasik tarzda yazılmış olan tek makâme 'Îdîzâde'ye ait *el-Makâmetü'l-Âyâsûfviyye'dir*. 1713-1716 yılları arasında yazıldığı tahmin edilen bu makâmede İstanbul'da vergilerin çokluğuna, boğazdaki yalılarda oturan yabancı tüccarların renkli hayatlarına, aynı zamanda İstanbul'daki fakirlik ve gelir dengesizliğin varlığına dikkat çekilmektedir. Yine makâmeden, o dönemde vebanın zina sebebiyle gelen bir azap olarak görüldüğü, veba tedavisinde dua ve tılsımların yazıldığı kâğıtları kullanmanın revaçta olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca makâmede, dua etmek üzere insanların Ayasofya'da toplanmaları, veba dönemlerinde cemaat halinde yapılan duaların tertip edildiğini ve Ayasofya'nın bir toplanma mahalli olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Âkifzâde, el-Âmâsî Abdurrahman Efendi. *el-Mecmû' fi'l-meşhûd ve'l-mesmû'*. Çorum: Çorum İl Halk Kütüphanesi, 27011.
- Âşık, Nevzat. "el-Hemezâni ve Makâmâtı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1993), 67-96.
- Ahmad Ali el-Yusuf. "el-Vebâ' fi'n-nesri'l-'Arabî: Fennü'l-makâme Nemûzecen, (el-Makâmetü'd-dürriyye fi'l-vebâ)". *I. Uluslararası Arap Edebiyatında Salgın E-Sempozyumu "Salgın Edebiyatı"*. ed. Yakup Göçemen. 225-241. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, Aralık 2020.
- Ayyıldız, Erol. "Makâme", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/417-419. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bayer, İsmail. "Gramer Kurallarının Hayat Anlayışına Yansıtılması: ez-Zemahşerî'nin Nahiv Makâmesi Örneği". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Aralık 2013), 211-226.
- Bayram, Sadi. *Merzifon – Amasya Kültür Tarihinde 'Îdî-zâdeler-Hacıbayramoğulları*. Ankara: Önder Matbaacılık, 2018.
- Bistâmi, Abdurrahman. *Vasfû'd-devâ' fi keşfi âfâti'l-vebâ'*. thk. Abdulhamid Salih Hamdân. Paris: Dârü'l-Elifbâ, 1988.

- Bursalı Mehmed Tahir Efendi. *Osmanlı Müellifleri*. haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, ts.
- Cebertî, Abdurrahmân b. Hasan. *'Acâibu'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*. thk. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim. 4 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1997.
- Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Abdulhâdî. *Fünûnü'l-münûn fi'l-vebâî ve't-tâ'ûn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, 3591, 1b-115b. https://www.alukah.net/manu/files/manuscript_9707/fanuna-almanun.pdf.
- Challar, Abdurrahman. "İbnu'l-Verdî'nin Şiirinde Taun Yankısı", *I. Uluslararası Arap Edebiyatında Salgın E-Sempozyumu "Salgın Edebiyatı"*. ed. Yakup Göçemen. 202-216. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, Aralık 2020.
- Çetinel, Hasan – Mahmoud Ramy, "Arap Edebiyatında Eğitici Bir Edebî Tür Olarak Makâme ve İbnü'l Verdî'den Salgın Dönemlerine Ait Bir Örnek", *UMDE Dini Tetkikler Dergisi*, 3/1 (Temmuz 2020), 47-83.
- Dayf, Şevki. el-Makâme. Mısır: Dârü'l-Ma'ârif, 3. Basım, 1973.
- Dîvânu İbni'l-Verdî*. thk. Abdülhamid el-Hindâvî. Kâhire: Dâru'l-Âfâk el-'Ârabiyye, 1427/2006.
- Durmuş, İsmail. "Teşhis". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40/565-566. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Durmuş, İsmail. "İbn Hâtîme". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/32-34. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Engin, Nihat. *Osmanlı Devletinde Kölelik*. İstanbul: İFAV, 1998.
- Erdemir, Ayşegül Demirhan. "Dâvûd-i Antâkî". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/26-27. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ergin, Ali Şâkir – Durmuş, İsmail. "İbnü'l-Verdî, Zeynüddin". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21/239-240. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Erkan, Nevzat. "Osmanlı İstanbulu'nda Cenaze ve Defin İşlemleri: H. 1117/M. 1705 Tarihli Sicil Kaydına Göre". *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 4 (Ekim 2019), 54-64.
- Gülle, Sıtkı. "Arap Edebiyatında Makâme ve el-Harîrî'nin Osmanlı Medreselerinde Yüksek Arapça Öğretimi Çerçevesinde Okutulan 'el-Makamat'ı". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology*, 2 (Nisan 2012), 179-201.
- Yağcı, Zübeyde Güneş & Akkaya, Mustafa. "Üsküdar Bekar Odaları", *researchgate.net*. Erişim 14 Aralık 2020. https://www.researchgate.net/publication/321997338_Uskudar_Bekar_Odalari
- Hamdân b. Osmân el-Cezâirî. *İthâfü'l-munsifin ve'l-üdebâ'*. İstanbul: b.y., 1252.

- Harman, Ömer Faruk. "Lokman". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/205-206. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İbnü'l-Beylûnî, Muhammed b. Fethullah. *Hulâsatu mâ yuhassilü 'aleyhi's-sâ'ûn fî edviyeti defî'l-vebâi ve't-tâ'ûn*. Riyad: Mektebetü Câmiati Melik Suûd, Kısmü'l-mahtûtât, 1662/4, 5605, 1b-26a.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm. *Risâletün fimâ zabeta ehlü'n-nakl fî haberi'l-fadl fî hakki't-tâûni ve'l-vebâ' (Risâle fi't-ta'n ve't-tâ'ûn)*. Riyad: Mektebetü Câmiati Melik Suûd, Kısmü'l-mahtûtât, 4/217, 5935, 1b-5b. <https://makhtota.ksu.edu.sa/Images/Makhtotah%205935/DSC00005.JPG>
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd el-Kurtubî. *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerhu ve't-tevcîhü ve't-ta'lîl fî'l-mesâili'l-müstahrace*. thk. Muhammed el-'Arâyişi - Ahmed el-Hâbâbî. 20 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1408/1988.
- İbn Sînâ, Ebû Ali el-Huseyn b. Ali. *el-Kânûn fi't-tib*. thk. Muhammed Ali ed-Dannâvî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Endülüs Menşeli Bazı Bilim Adamlarının Osmanlı Bilimine Katkıları". *Bellekten* 58 (1994), 565-605.
- İdîzâde, Mustafa Âkif. *Makâmât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 421, 49b-79b.
- İdrîs b. Hüsâmüddîn el-Bitlisî. *Risâletü'l-ibâ' 'an mevâkı'i'l-vebâ'*. Riyad: Mektebetü Melik Abdülaziz el-Âmme, Kısmü'l-mahtûtât, 513, 1b-28b.
- İlyas el-Yehûdî b. İbrâhîm el-İsbânî. *Micennetü't-tâ'ûn ve'l-vebâ'*. Erişim 24 Kasım 2020. <https://archive.org/details/mijnna.al.taeoun/page/n3/mode/2up>
- İpek, Muhammet Selim. "Arap Edebiyatında Makâme Sanatı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar* 10/51 (Ağustos 2017), 109-118. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2017.1747>
- İpşirli, Mehmet İpşirli, "Bâbiâli", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/378-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Jarrar, Salah. "Kırâatün fi makâmeti'l-vebâ' li Ebî Ali Ömer ez-Zeccâl el-Mâlikî (v. ba'de 844 h.)". *I. Uluslararası Arap Edebiyatında Salgın E-Sempozyumu "Salgın Edebiyatı"*. ed. Yakup Göçemen. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, Aralık 2020.
- Kahya, Esin. "İbnü'n-Nefs". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/173-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kızılıcak, Abdullah. "İbn Verdî (749/1349) Ve Tâun Kasidesi". *I. Uluslararası Arap Edebiyatında Salgın E-Sempozyumu "Salgın Edebiyatı"*. ed. Yakup Göçemen. 1-6. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, Aralık 2020.

- Şerhu Makâmâtî Celâlüddîn es-Süyûtî*. thk. Semîr Mahmûd ed-Derûbî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1409/1989.
- Makâmâtu Bedî'îz-zemân el-Hemezânî Ebi'l-Fadl Ahmed b. el-Huseyn b. Yahyâ*. nşr. Muhammed Abdûh. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 2005/1426.
- Makkarî, Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed et-Tilimsânî. *Ezhâru'r-riyâz fî ahbâri 'İyâz*. thk. Mustafa es-Sekkâ vd. 5 Cilt. Kâhire: Matbaatu Lecneti't-Te'lîf ve't-Terceme, 1358/1939.
- Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed en-Neysâbü'rî. *Mecma'u'l-emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Mirzâzâde Mehmed Sâlim Efendi. *Tezkiretü's-şuarâ*. haz. Adnan İnce. PDF: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-203805/mirza-zade-mehmed-salim-tezkiretu39s-su39ara.html>
- Muhammed Hamza Muhammed Salah. *el-Kevârisü't-tabîyye fî bilâdi's-Şâm ve Mısır (h. 491-923/ m. 1097-1517)*. Gazze: Câmîatü'l-İslâmiyye, Külliyyetü'l-Âdâb, Kısmü't-Târîh ve'l-Âsâr, Yüksek Lisans Tezi, 1430/2009.
- Karaca, Ahmet Cevdet. *Arap Edebiyatında Makâme ve Bazı Makâmât Örnekleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Kemalpaşazâde, *Risâle fî Havâsi Def'i'l-vebâ'*. Ankara: Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 5313/14, 65b-69a.
- Kurt, İsmail. "Bezlü'l-mâ'ûn fî fadli't-tâ'ûn Adlı Eser Çerçevesinde Veba Hastalığı". *Akademik-Us* 4/1 (Temmuz 2020), 103-114.
- Mâcide Mahlûf. "Mısır fi'l-Edebi'l-Osmânî". *misir.kultur.net*. Erişim 7 Mayıs 2020. http://www.misirkultur.net/ar/article.php?id_article=15
- Mer'î b. Yûsuf el-Hanbelî. *Tahkîku'z-zunûn bi ahbâri't-tâ'ûn*. İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, O.E. 736, 1b-28b.
- Öntürk, Tolga – Tunçadam, Özcan. "Amasyalı 'Idî-Zâde Akif Mustafa Ve Divanı". *Hikmet-akademik edebiyat dergisi* 12 (Nisan 2020), 260-281. <https://doi.org/10.28981/hikmet.683811>
- Özcan, Abdulkadir. "Şehid Ali Paşa". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38/433-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özdemir, Mehmet. "Elhamra Sarayı". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/29-31. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*. çev. Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

- Râid Abdurrahîm. "Risâletü'n-Nebâ 'ani'l-vebâ' li Zeynüddîn İbnü'l-Verdî (öl. 749 h.) Dirâseten Nakdiyyeten". *Mecelletü Câmîatü'n-Necâh li'l-Ebhâs (el-'Ulûm el-İnsâniyye)* 24/5 (2010), 1495-1530.
- Nayâb Râşid & Cümâne İbrahim Dâud. "Haddü'l-fenni'l-makâmî el-Endelüsî ve 'anâsiru's-serdi fihî. *Mecelletü Câmîati Tişrîn li'l-Buhûs ve'd-Dirâse el-'İlmiyye.* 37/2 (2015), 243-259.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurahmân b. Ebî Bekr. *Mâ ravâhu'l-vâ'ûn fî ahbâri't-tâ'ûn.* Balıkesir: Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, 1171/1, 1b-17b.
- Taşköprîzâde, İsmüddin Ahmed b. Mustafa. *Risâletü's-şifâ' li edvâi'l-vebâ'.* Kahire: Matbaatü'l-Vehbiyye, 1292.
- Turna, Nalan. "İstanbul'un Veba İle İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum Ve Ekonomi". *Studies of the Ottoman Domain* 1/1 (Ağustos 2011), 1-36.
- Varlık, Nükhet." Tâun". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 40/175-177. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Varlık, Nükhet. *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600.* çev. Hazal Yalın. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- Yiğit, İsmâil. "Nasrîler". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 32/420-424. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yûsuf Nûr 'Avad, *Fennü'l-Makâmat beyne'l-meşrik ve'l-mağrib.* Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1979.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Huseynî. *Tâcü'l-'arûs.* 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, ts.
- Zebîdî, Ebü'l-'Abbâs Ahmed. *et-Tecrîdü's-sarîh li ehâdîsi'l-Câmi'i's-sahîh Muhtasaru Sahîhi'l-Buhârî,* thk. 'İmâd 'Âmir. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2005/1425.